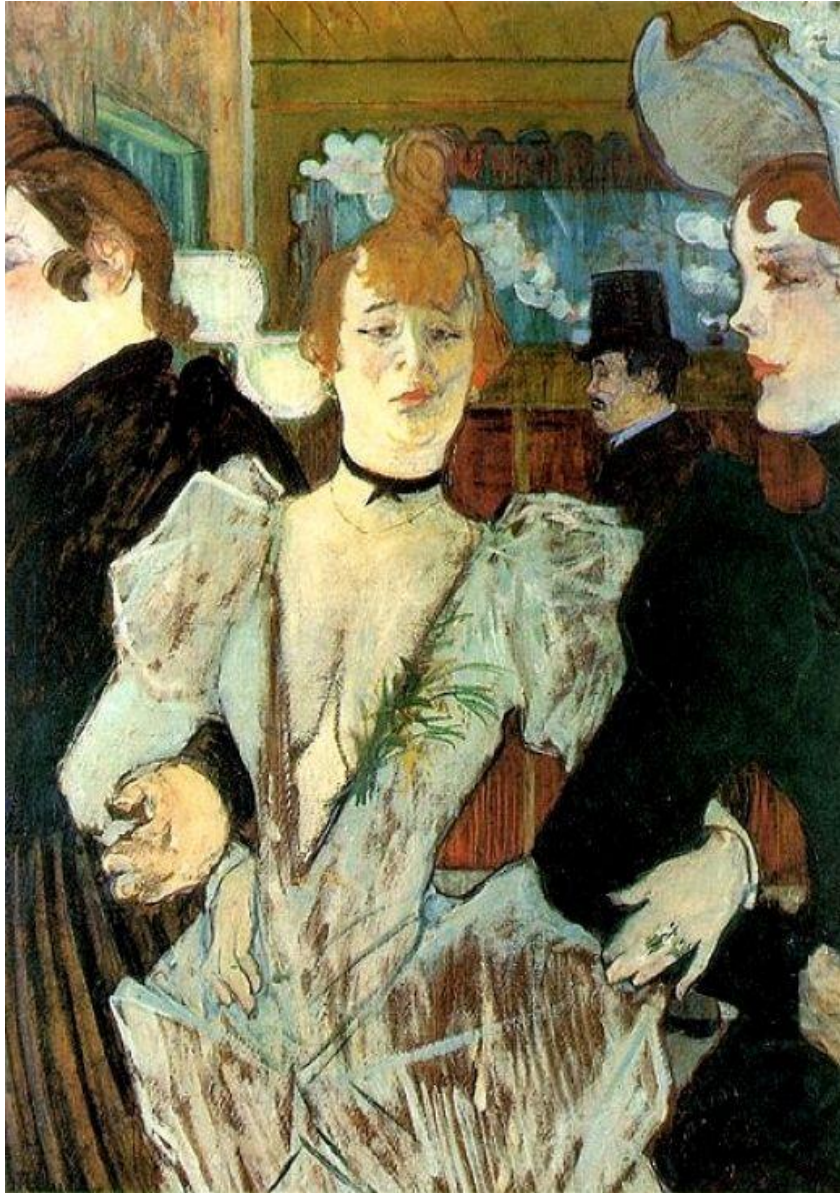

Vuilnisbelten, rotte appels, gevallen vrouwen en verleide zusters

**De identiteit van de prostituee geconstrueerd door de hygiënisten, de
overheid, de christenen en de feministen in de negentiende eeuw in
Nederland**

**Maria Holtrop
3447782
augustus 2010**

**Begeleider: Willemijn Ruberg
Masterscriptie Geschiedenis van politiek en cultuur**

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: identiteit, seksualiteit en gender	7
• Constructie van identiteit	7
• Identiteit, gender en seksualiteit	8
• 'Human kinds' en hun 'looping effect'	10
• Macht en discours	11
• Macht, discours en seksualiteit in de negentiende eeuw	12
• Het publieke discours over de seksen in de negentiende eeuw	13
• Conclusie	14
Hoofdstuk 2: voorstanders van de reglementering	16
• Prostitutie in de vroegmoderne tijd	17
• De reglementering	17
• Voorstanders van de reglementering: de overheid	18
• Voorstanders van de reglementering: de hygiënisten	20
• Het beeld van de hygiënisten	22
• Conclusie	23
Hoofdstuk 3: de tegenbeweging	25
• Opkomst tegenbeweging	26
• Beelden van de prostitutie, prostituee en reglementering	28
• Polemie Fokker en Pierson	30
• NVP en de staat	33
• De zedelijkheidswetgeving van 1911 en de aanloop er naar toe	34
• Conclusie	35
Hoofdstuk 4: de prostituee zelf	37
• Pauline Tardy: vrijspraak	38
• Chatrina Stakenburg: brief aan de koning	39
• Neeltje F.: hulp van de NVP-lid Mounier	41
• Conclusie	43
Conclusie	44
Bibliografie	48

Afbeelding voorpagina:

Henri de Toulouse-Lautrec, *La goulue arrivant au Moulin Rouge* (1892)

The Museum of Modern Art, New York.

Inleiding

Iedere vrouw die zich aan prostitutie overgeeft, wordt aan het Hoofdbureau van Politie ingeschreven in een aldaar te houden register van publieke vrouwen. Geen minderjarige wordt ingeschreven dan nadat de ouders of voogden zullen zijn gewaarschuwd en uitgenoodigd de minderjarige van het verkeerde pad terug te houden. Geldt het eene gehuwde vrouw, zoo wordt tot de inschrijving niet overgegaan, dan – zoo mogelijk – na gelijke waarschuwing en uitnoodiging aan den echtgenoot. De inschrijving geschiedt op eigen aangifte of ambtshalve.¹

Dit is het eerste artikel van een verordening uit 1887 dat het politietoezicht op de prostitutie in Den Haag regelde. Volgens dit artikel is een prostituee een vrouw die zichzelf heeft aangegeven of is opgepakt door een ambtenaar, omdat ze zich heeft overgegeven aan de prostitutie. Ze is waarschijnlijk meerderjarig en ongetrouwd, want anders zou zij niet over zich zelf mogen beslissen en ze zit op het *verkeerde* pad. Een redelijk brede omschrijving met een morele connotatie dus.

Dit was niet de enige definitie van de publieke vrouw die er bestond in de negentiende eeuw in Nederland. Er werd in die tijd namelijk veel gediscussieerd over prostitutie en zedelijkheid. In deze debatten kwamen de verschillende beelden van de prostituees en de prostitutie vaak tot botsing. Sommigen vonden prostitutie een noodzakelijk kwaad, omdat de man zijn seksualiteit niet kon en vooral niet mocht bedwingen. Zij waren daarom voorstanders van de reglementering van de prostitutie die in 1811 was ingesteld. Deze hield in dat alle prostituees moesten worden ingeschreven en regelmatig medisch moesten worden onderzocht op geslachtsziektes. Deze voorstanders waren voornamelijk medici en liberalen uit de overheid. Tegenstanders van deze reglementering zagen de prostituee juist als een gevallen vrouw die gered moest worden en vonden dat de man zijn seksualiteit moest inperken. Zij waren in beginsel christelijke mannen, maar binnen de beweging waren er ook vrouwen, die een geheel eigen kijk hadden op de kwestie. Ze gaven de publieke vrouw een passieve identiteit en zagen haar als een verleide zuster. Uiteindelijk bleken de denkbeelden van de tegenstanders overheersend, waardoor in 1911 de reglementering werd afgeschaft en de bordeelprostitutie verboden. Deze scriptie zal de verschillende denkbeelden van deze voor- en tegenstanders als onderwerp hebben. Het zal daarbij van belang zijn wie deze groepen waren en wat hun beeld was van de prostitutie, de prostituee en de reglementering. De hoofdvraag

¹ Nationaal Archief, archief ministerie van Binnenlandse Zaken, afd. Binnenlands bestuur, 1879-1950, inventarisnummer 2.04.57, rubriek 1.764, inventarisnummer 2430, exhibita nummer 5137/1890.

die ik wil beantwoorden is: hoe wordt de identiteit van de prostituee geconstrueerd door de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw?

Er is veel literatuur beschikbaar over de prostitutiekwestie in de negentiende eeuw. Vooral de boeken van Petra de Vries en van Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie zijn zeer bruikbaar geweest om een goed overzicht te krijgen van dit onderwerp. Beide boeken hebben de plotselinge omslag in de politiek wat betreft de prostitutie als onderwerp. De Vries richt zich op de achtergronden van de tegenstanders en hun politiek. Ze heeft daarom de politieke en medische debatten over prostitutie en de reglementering in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland geanalyseerd en geeft daarbij veel aandacht aan de feministische tegenstanders. Haar analyse van de kwestie is dat de verschillende partijen een grens wilden trekken tussen gewenste en ongewenste seksualiteit, waarbij andere sociale identiteiten als die van de vrouw en die van de prostituee tot stand kwamen. Verder spreekt ze over een scheiding die wordt aangebracht tussen ‘normale’ en ‘publieke’ vrouwen. Ze heeft zich vooral gebaseerd op stukken uit gemeentearchieven, nationale overheidsarchieven en verenigingsarchieven.²

Ook Bossenbroek en Kompagnie hebben voornamelijk deze bronnen onderzocht. Ze kijken naar de politiek en de tegenstanders, maar hechten daarnaast belang aan de veranderingen binnen de samenleving. Zij benadrukken de veranderingen binnen de prostitutiebranche in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze trad meer naar buiten toe en daarnaast werd de prostituee zelfbewuster en meer herkenbaar voor haar omgeving. Deze herkenbaarheid van de publieke vrouw, het feit dat ze een identiteit aannam en kreeg, zorgde voor een reactie bij het publiek. Die beschouwde haar steeds meer als een mens en dat zien Bossenbroek en Kompagnie als een van de belangrijkste redenen voor de tegenstand tegen de reglementering.³

De twee voorgaande boeken hebben vooral het beleid en de tegenstand onderzocht, maar niet het subject zelf, de prostituee. Daarnaast is het ook jammer dat er bijna geen theorie over gender, seksualiteit en identiteit voorkomt, terwijl die zeer bruikbaar kunnen zijn voor een beter begrip van de processen die gaande waren. Dat is wat mij betreft een gemis dat ik met dit onderzoek wil rechtzetten. Voor dit onderzoek naar de constructie van de identiteit van de prostitutie, zal ik de theorie van Ian Hacking gebruiken. Dit is nog niet eerder gebeurd. Hij introduceert in zijn artikel ‘The looping effects of human kinds’ het begrip *human kind* om soorten mensen met een morele

² Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997), 11-14, 267-269.

³ Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 287-295.

connotatie aan te duiden die bestudeerd worden door de sociale wetenschappen zoals prostituees, pedofielen of criminelen. Hun gedrag wordt door 'normale' mensen afwijkend gevonden en daarom willen wetenschappers zoveel mogelijk informatie over hen vergaren, zodat dit gedrag in de toekomst misschien voorkomen kan worden. Op die manier wordt er een identiteit gevormd, die door de groep zelf wordt geïnternaliseerd. Het hebben van deze identiteit kan implicaties hebben voor de manier waarop anderen met dit individu omgaan, maar ook voor de manier waarop die zichzelf beschouwt. Dit is de *looping effect* uit de titel. Als individuen van een bepaalde groep namelijk een bepaald etiket opgeplakt krijgen, zullen ze anders over zichzelf en elkaar denken en daar ook hun gedrag op aanpassen. Hierdoor zijn er nieuwe gegevens beschikbaar over dit bepaalde type, dat uiteindelijk weer onderdeel wordt van de definitie van deze *human kind*, die daardoor opnieuw zal veranderen enzovoort.⁴

Ik verwacht dat dit proces ook te zien zal zijn bij de geschiedenis van de prostitutie in de negentiende eeuw. De prostituee is bij uitstek een *human kind* met een sterke morele connotatie. In de negentiende eeuw werd er uitgebreid over haar gesproken en daardoor ontstond er een nieuwe identiteit van haar, die steeds weer werd aangepast. Zijzelf moet hier ook door beïnvloed zijn. Ik zal daarom naar de beelden van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving, maar ook naar het zelfbeeld van de prostituee kijken. Hier is weinig over bekend. In de literatuur komen vooral de verschillende partijen van de prostitutiekwestie aan het woord, maar bijna nooit het subject zelf. Ook de constructie van de identiteit van de prostituee in combinatie met de theorie van Hacking komt niet voor. Dit onderzoek moet daarom een nieuw licht werpen op het proces van identiteitsconstructie wat betreft de negentiende eeuwse prostituee.

Deze scriptie zal drie componenten hebben. Ten eerste zullen de theorieën over identiteit, seksualiteit en gender aan de orde komen. Hierbij zullen de theoretici Judith Butler, Ian Hacking en Michel Foucault centraal staan. Er moet een duidelijk overzicht komen van wat de begrippen identiteit en gender inhouden en daarnaast welke rol die twee begrippen speelde in combinatie met seksualiteit in de negentiende eeuw. In hoofdstuk twee en drie zal ik een duidelijk overzicht geven van de geschiedenis van de prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw. Belangrijke vragen zullen zijn wie de voor- en tegenstanders waren en wat hun beelden van de prostituee en de prostitutie inhielden. Het doel van dit hoofdstuk is het beeld van de prostituee te tonen dat bestond in de tweede helft van de negentiende eeuw. In hoofdstuk vier zal de prostituee zelf centraal staan. De vraag daarbij is of er een bepaald zelfbeeld naar voren komt en hoe zij omging met de gevormde

⁴ Ian Hacking, 'The looping effect of human kinds', in D. Sperber (ed.), *Causal cognition, a multidisciplinary debate* (New York 1995) 351-383.

identiteit.

De bronnen die ik zal gebruiken zijn onder andere gerechtsverslagen, verordeningen en brochures. Brochures waren in de negentiende eeuw een belangrijk medium. Het zijn betogen van gemiddeld vijftientig pagina's die werden gedrukt bij uitgeverijen. Door middel van deze brochures werd er veel op elkaar gereageerd, zoals te zien is in de polemieken tussen Fokker en Pierson uit hoofdstuk drie. Er is helaas weinig geschreven over deze traditie binnen de literatuur over de geschiedenis van de journalistiek.

Dit onderwerp is ook nu nog belangwekkend en relevant. De thema's die aan de orde zullen komen zijn nog steeds belangrijk binnen het debat over de prostitutie en hoe de overheid met haar om moet gaan. Sinds ongeveer tien jaar is de prostitutie in Nederland weer gelegaliseerd, maar dat neemt niet weg dat er druk gediscussieerd wordt over de minimumleeftijd van prostituees, geslachtsziekten, mensenhandel en dergelijke. Ook binnen de huidige discussie spelen de verschillende beelden van prostitutie en prostitutie een grote rol bij het bepalen van de standpunten. Zoals deze scriptie zal laten zien, was dat in de negentiende eeuw niet anders.

Hoofdstuk 1

'On ne naît pas femme, on le devient.'⁵ Dit beroemde citaat van Simone de Beauvoir uit haar boek *Le deuxième sexe* (1949) verwoordt mooi de theorieën over identiteit in combinatie met gender en seksualiteit die ik in dit hoofdstuk wil behandelen. Wat is identiteit? De term wordt veelvuldig gebruikt binnen historisch onderzoek, maar wat houdt het in, wat betekent het? Identiteit toont aan de ene kant wat er uniek is aan een individu of aan een groep en aan de andere kant laat ze juist de overeenkomsten zien die gedeeld worden door de leden van een groep. Ze kan gevormd worden van binnen uit en van buitenaf. Er is bij onderzoek vooral veel aandacht voor het proces van identiteitsvorming bij zowel individuen als groepen dat van binnen uit tot stand komt, maar een identiteit kan ook ontstaan door krachten van buitenaf. De moderne staat heeft een groot aandeel gehad bij dit proces, omdat door bijvoorbeeld sociale wetten groepen geïdentificeerd werden en individuen die niets met elkaar van doen hadden opeens als een groep werden beschouwd. Toch is de definitie van identiteit niet zo simpel als hierboven geschetst wordt. Ze ontstaat door een samenspel van verschillende krachten, zoals zelfbeschrijving, contemporaine culturele en politieke discoursen en altijd geldende kerncategorieën. En dan is er bovendien nog de eigen ervaring van de identiteit die historisch variabel kan zijn.⁶

Voor dit onderzoek naar de constructie van de identiteit van de prostituee is het van belang om de term identiteit en haar relatie tot gender en seksualiteit zo goed mogelijk te definiëren. Dit zal ik doen aan de hand van de ideeën van een aantal belangrijke filosofen die over dit onderwerp hebben geschreven, zoals Michel Foucault, Judith Butler en Ian Hacking.

Constructie van identiteit

Theoretici zijn het er niet over eens hoe identiteiten geconstrueerd worden. Grof gezegd zijn er drie groepen: zij die identiteit vooral van buitenaf geconstrueerd zien, zij die meer aandacht schenken aan hoe individuen en sociale groepen hun eigen identiteit creatief vormgeven en zij die zich niet afvragen wat identiteit is, maar wat het is dat de schijn van identiteit wekt.⁷ De aandacht van de eerste groep ligt voornamelijk bij de rol die door de centrale staat gespeeld wordt bij de totstandkoming van moderne sociale identiteiten. De constructie van identiteit wordt beschouwd als iets dat plaatsvindt door externe krachten en door een proces van onderwerping. Deze aanname is

⁵ Simone de Beauvoir, *Le deuxième sexe* (Parijs 1949) 234.

⁶ Simon Gunn, *History and cultural theory* (Harlow 2006) 133-134.

⁷ *Ibidem*, 135.

populair onder historici. De Canadese socioloog Erving Goffman en andere sociologen daarentegen ziet identiteitsvorming als iets dat juist voortkomt uit individuen en sociale groepen. Goffman vindt vooral sociale interactie belangrijk bij dit proces. Het is niet zo dat hij de druk van buitenaf in het proces van identiteitsvorming negeert, maar hij heeft meer aandacht voor de creatieve mogelijkheid tot handelen van individuen en groepen dan voor externe krachten. De laatste groep ziet identiteit als iets dat niet bestaat, maar volledig geconstrueerd is. De Amerikaanse filosofe Judith Butler bijvoorbeeld is daarom geïnteresseerd in de vraag door wat de schijn van identiteit gecreëerd wordt. Volgens haar en haar volgelingen bestaat er geen zelf of essentie die achter de identiteit moet liggen. Deze laatste groep is beïnvloed door het postmodernisme en poststructuralisme.⁸

Identiteit, gender en seksualiteit

Een belangrijke identiteit is de 'gender-identiteit'. Sinds de jaren zeventig speelt het begrip gender een grote rol binnen wetenschappelijk onderzoek. Voor historisch onderzoek gold dat dit in het begin vooral de rol van vrouwen binnen de geschiedenis inhield, de zogenaamde vrouwengeschiedenis. De laatste twee decennia heeft gender een nieuwe betekenis gekregen, namelijk de sociale constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid.

Voor de invloed van gender op identiteit geldt *Gender Trouble* (1990) van Judith Butler als toonaangevend. Butler zet vraagtekens bij het subject, omdat zij niet gelooft dat er iets is achter de identiteit. In dit boek introduceert ze het begrip 'performativity' dat stelt dat iemands identiteit tot stand komt door de handeling. Het moet gezien worden als een reeks daden zonder dader. Dit is het verschil tussen 'performativity' en 'performance'. Het laatste gaat uit van een performer, terwijl dat dit bij het eerste niet het geval is. Het subject wordt dus gezien als een effect van de identiteit in plaats van een oorzaak.⁹

Butler citeert in haar boek hetzelfde citaat van Simone de Beauvoir als waarmee dit hoofdstuk begon. Ze gebruikt deze stelling van De Beauvoir om gender te definiëren. Zo stelt ze dat gender iets is dat je wordt en dat het begrip eigenlijk niet beschouwd kan worden als een zelfstandig naamwoord, maar als een handeling. De belangrijkste vraag die ze zichzelf vervolgens stelt is, als gender niet een vaststaand iets is, maar een proces, wat zorgt ervoor wat we worden en daarnaast hoe we het worden? Gender is voor haar een handeling of een reeks handelingen waaraan je als mens niet ontkomt, omdat je niet kan bestaan buiten de voorwaarden van gender. De betekenis van deze handelingen wordt bepaald door sociale *performances* die plaats vinden binnen de context van

⁸ Gunn, *History*, 135-136.

⁹ Sarah Salih, *Judith Butler* (New York 2003) 44-49.

regulerende conventies en normen die in de samenleving domineren. Door deze reeks van *performances* lijkt het alsof er iets substantieels is, alsof er een gender is als de natuurlijke uiting van bepaalde lichamen. Het feit dat de handelingen herhaald worden zorgt er voor dat de gender verstart en geïnstitutionaliseerd wordt, maar tegelijkertijd ziet Butler in de herhaling van deze normen ook een mogelijkheid voor *agency*, de ruimte die aan het individu gelaten wordt om te handelen, omdat ze denkt dat deze normen ondermijnd zouden kunnen worden.¹⁰

Voor Butler is sekse net zo geconstrueerd als gender. Voor sekse geldt namelijk net zo goed *performativity* als voor gender, omdat lichamen volgens haar ook zijn geconstrueerd. Ze ontkent natuurlijk niet de daadwerkelijke massa, maar ze stelt dat het lichaam niet bestaat buiten het genderdiscours.¹¹ Het lichaam is het onderwerp van haar boek *Bodies that matter* (1993) samen met het begrip *interpellation* van de Marxistische theoreticus Louis Althusser, dat zoiets betekent als jezelf herkennen in een identiteitscategorie. Dit begrip en *performativity* laten zien hoe het lichaam geconstrueerd wordt. Om dit te verduidelijken wordt door Butler het voorbeeld aangehaald van de belangrijke gebeurtenis na een geboorte (of bij een echo) als de dokter of vroedvrouw zegt of het kind een jongen of een meisje is. Lichamen worden volgens Butler nooit slechts beschreven, maar vooral discursief geconstrueerd. Dus als de dokter of vroedvrouw zegt dat de nieuwgeborene een meisje is, wordt er niet alleen beschreven wat er gezien wordt, maar kent hij/zij een sekse en gender aan het kind toe en vormt hij/zij op die manier het lichaam. De uitroep is dus een interpellatie dat het startsein geeft voor een proces van het worden van een meisje/vrouw. Dit proces is gebaseerd op waargenomen en opgelegde verschillen tussen mannen en vrouwen, dat als eindpunt een ideaal heeft waar niemand aan kan voldoen en dat voor iedereen een beetje verschillend is.¹²

Op de theorieën van Butler is echter veel kritiek. De kern van deze kritiek draait om Butlers verwerping van het onderscheid tussen gender en sekse en haar idee van *performativity* wat betreft deze categorieën. Een belangrijke feministische theoreticus Seyla Benhabib vindt bijvoorbeeld dat Butler's theorie van *performativity* een voorbeeld is van hoe de postmodernistische kijk op het subject de idealen van autonomie, keuze en zelfdeterminisme verwerpt. Butler gaat volgens haar te ver met de hoeveelheid macht die ze aan cultuur, samenleving en discours toebedeelt en verder kijkt Butler te weinig naar de macht die individuen hebben om zich tegen deze culturele determinatie te verzetten. Ze stelt daarnaast dat het huidige sociaal-wetenschappelijk onderzoek laat zien dat subjecten de capaciteit hebben om deze macht gebruiken. Haar kritiek richt zich voornamelijk op

¹⁰ Judith Butler, *Gender trouble* (1990) 33, 134.

¹¹ Later dit hoofdstuk staat er een uitgebreide beschrijving van wat discoursen inhouden.

¹² Salih, *Butler*, 77-80, 88-90.

het feit dat, hoewel Butler zegt dat er wel een bepaalde mate van *agency* is, er volgens Benhabib te weinig ruimte is voor het subject in het verhaal van Butler om autonoom en met zelfreflectie te kunnen handelen.¹³

'Human kinds' en hun 'looping effect'

Butler spreekt dus volgens critici in haar werk te weinig over het individu, maar meer over algemene processen, en daarnaast is er weinig ruimte voor het begrip *agency* en de ervaringen van het individu binnen deze algemene processen. Ik ben het gedeeltelijk eens met de kritiek van Benhabib op Butler, omdat ik ook de ruimte tot handelen van het individu en de ervaring van het individu mis. Ik vraag me af hoe het kan dat als een identiteit slechts een constructie is, het individu wel de identiteit voelt en er door verandert? De Canadese filosoof Ian Hacking is een goede aanvulling op de theorie van Butler. Hij schrijft in zijn artikel 'The looping effect of human kinds' over de ervaring van individuen met identiteitsvorming. In dit artikel introduceert hij het begrip 'human kinds'. *Human kinds* zijn volgens hem soorten mensen, die bestudeerd worden door de sociale wetenschappen en aan wie over het algemeen een morele connotatie vast zit. Voorbeelden zijn tienermoeders, alcoholisten, kindermishandelaars, maar ook prostituees. Het gedrag dat bij de *human kind* hoort, wordt door de 'normale' mensen vreemd gevonden en daarom zouden ze meer over hen willen weten, zodat ze in de toekomst dergelijk gedrag kunnen voorkomen. Ten slotte bestaat de neiging om dit gedrag te projecteren op alle individuen uit de specifieke *human kind* groep en zo wordt dus verondersteld dat al deze personen dezelfde identiteit delen.¹⁴

Zoals ik hierboven schreef zijn aan *human kinds* morele waarden verbonden. Er is vaak geprobeerd om ze hiervan te ontdoen met medisch of biologisch onderzoek, door bijvoorbeeld te beargumenteren dat alcoholisten niet slecht, maar ziek zijn. Dit neemt niet weg dat *human kinds* typen mensen zijn die we wel of niet willen zijn, vanwege hun morele waarde. Dus op het moment dat iemand een bepaalde *human kind* genoemd wordt - laten we zeggen prostituee – dan verandert niet alleen hoe er door anderen over deze persoon gedacht wordt, maar ook hoe deze persoon over zichzelf denkt. Op deze manier kan ook de *human kind* wijzigen. Dit is wat Hacking 'the looping effect' noemt. Als individuen van een bepaalde groep een bepaald etiket opgeplakt krijgen, zullen ze anders over zichzelf en elkaar denken en daar ook hun gedrag op aanpassen. Hierdoor zijn er nieuwe gegevens beschikbaar over dit bepaalde type, dat uiteindelijk weer onderdeel wordt van de

¹³ Fiona Webster, 'The politics of sex and gender: Benhabib and Butler debate subjectivity', *Hypatia* 15 (2000) 1-22, aldaar 3-7.

¹⁴ Hacking, 'The looping effect', 351-357.

definitie van deze *human kind*, die daardoor weer zal veranderen enzovoort. Volgens Hacking is de kans op een *looping effect* groter bij *human kinds* met een sterke morele connotatie.¹⁵

Er zijn verscheidende manieren hoe deze *human kinds* tot stand kunnen komen. Administratieve soorten kunnen bijvoorbeeld worden bedacht door de census, zoals de term 'hispanic' die een bepaalde etnische groep binnen de Amerikaanse samenleving aanduidt, die zich nu *hispanic* voelen. Groepen kunnen ook hun toegeschreven identiteit omarmen en actief bepaalde eigenschappen zich toe-eigenen, in plaats van dat anderen dat voor hen doen. Een goed voorbeeld hiervan zijn homoseksuelen. Volgens de Franse theoreticus Michel Foucault en anderen bestond de term homoseksueel niet voor het einde van de negentiende eeuw. Kort door de bocht gezegd werd deze term door de ene groep medici opgelegd aan de andere groep 'homoseksuelen', echter al snel omarmde de tweede groep dit etiket. In plaats van dat de eerste groep eigenschappen toeschreef aan de tweede groep, gingen deze laatsten op zoek naar hun eigen identiteit en wat het betekende om homoseksueel te zijn. Ze emancipeerden en vochten voor een plek binnen de samenleving.¹⁶

De theorie van Hacking is veel praktischer dan die van Butler. Zoals gezegd beschrijft Butler voornamelijk de algemene fenomenen en die ze vervolgens probeert te deconstrueren. Er blijft dan echter een belangrijk aspect liggen, namelijk de persoonlijke ervaring van het individu binnen deze processen. Zoals hierboven geschreven, is op dat aspect van Butlers werk veel kritiek geweest. Ik denk dat Hacking's theorie van de 'looping effect' een goede aanvulling kan zijn op haar werk, omdat bij hem ook de persoonlijke ervaring een rol speelt en invloed uitoefent op het algemene proces.

Macht en discours

Naast Judith Butler en Ian Hacking is ook Michel Foucault van groot belang voor het theoretische aspect van dit onderzoek. Deze Franse denker heeft veel invloed gehad op de filosofie van de twintigste eeuw, zoals het poststructuralisme en feminisme. Belangrijke thema's binnen zijn werk zijn de werking van macht, discours en seksualiteit.

Foucault ziet de werking van macht niet als iets dat een groep bezit en gebruikt om een andere groep te onderdrukken of in te perken. Hij beschouwt macht als iets dat constant moet worden uitgevoerd, meer een soort strategie dan iets dat kan worden bezeten. Hij verwoordt het als volgt in het boek *Power/Knowledge* (1980): 'Power must be analysed as something which circulates, or as something which only functions in the form of a chain. (...) Power is employed and

¹⁵ Ibidem, 366-370.

¹⁶ Hacking, 'The looping effect', 380-381.

exercised through a netlike organisation. (...) Individuals are the vehicles of power, not its point of application.¹⁷ We moeten macht dus zien als een ketting, niet als een rechte lijn tussen de onderdrukkers en de onderdrukten. Daarnaast zijn individuen niet de ontvanger of bezitter, maar juist het medium van macht.¹⁸

Samen met zijn werk over macht, is ook zijn denken over discoursen een belangrijke bijdrage geweest aan de wetenschap. Een discours is volgens Foucault 'the general domain of all statements, sometimes as an individualizable group of statements, and sometimes as a regulated practice that accounts for a number of statements'.¹⁹ De term slaat dus soms op alle mogelijke uitspraken die een betekenis en/of een effect hebben. Het kan echter ook een groep uitspraken met een bepaald onderwerp benoemen, zoals een discours over vrouwelijkheid. Ten slotte kan het verwijzen naar gebruiken en regels die bepaalde uitspraken of gedrag ten gevolg hebben. Foucault is vooral geïnteresseerd in deze laatste betekenis van de term discours.²⁰ Discoursen hebben volgens hem te maken met machtsrelaties. Ze zijn zowel een machts effect als een machtsmiddel, als ook een hindernis van de macht. Dus aan de ene kant brengt discours macht over en produceert ze macht, aan de andere kant ondermijnt en biedt ze weerstand aan macht. Het moet gezien worden als een systeem dat de manier waarop wij realiteit ervaren structureert.²¹

Macht, discours en seksualiteit in de negentiende eeuw

Deze ideeën over macht en discours heeft Foucault uitgewerkt binnen verschillende onderwerpen. Hij heeft bijvoorbeeld een analyse gemaakt van de invloed van macht en discours op het lichaam. Net als Butler (of eigenlijk volgt Butler Foucault) stelt hij dat lichamen geconstrueerd worden door politieke gebeurtenissen en beslissingen. Daarom zijn ze altijd aan verandering onderhevig en kunnen zodoende niet als natuurlijk beschouwd worden. In de negentiende eeuw kreeg de overheid een nieuwe interesse in de bevolking, omdat ze gezien werd als bron die kon bijdragen aan de sterkte van de staat. Er werden daarom in het kader van volksgezondheid allerlei reguleringen ingesteld die van invloed waren op het volk op het niveau van het lichaam. Op het moment dat de overheid onderzocht hoe bijvoorbeeld ziektes als syfilis te voorkomen en daartegen maatregelen nam om het welzijn van het volk te verbeteren, was ze onder het mom van neutrale wetenschap

¹⁷ Michel Foucault, 'Two lectures', in C. Gordon (ed.), *Power/Knowledge* (Brighton 1980) 98.

¹⁸ Sarah Mills, *Michel Foucault* (New York 2003) 33-35.

¹⁹ Michel Foucault, *The archaeology of knowledge* (London 1972) 80.

²⁰ Mills, *Foucault*, 53-54.

²¹ Michel Foucault, *The history of sexuality: I. The will to knowledge* (London 1998) 100-101.

volgens Foucault eigenlijk bezig om de bevolking sterker te beheersen. Hij noemt dit 'bio-power'.²²

Maar macht kan ook productief zijn, zoals hij betoogt in zijn beroemde boek *L'histoire de la sexualité, la volonté de savoir* (1976). In dit boek richt Foucault zich op de beelden van seksualiteit die bestonden in de negentiende eeuw, die hij zet tegenover de vrije en open houding uit de zeventiende en achttiende eeuw. Zijn belangrijkste punt wordt ook wel de 'kritiek van de onderdrukingshypothese' genoemd. In de negentiende eeuw werd geprobeerd om de discussie rond seksualiteit de kop in te drukken en om beperkingen op seksuele gebruiken op te leggen. Dit betekende echter niet dat dit effectief was en dus dat seksualiteit in de negentiende eeuw door de wet werd onderdrukt zoals vaak wordt aangenomen. Het had namelijk het tegenovergestelde effect, omdat deze acties het verlangen om er over te spreken en het plezier om taboes te doorbreken vergrootten. De overheid probeerde dus de sekse en seksualiteit controleren en reguleren, maar door er over te praten, zorgde ze juist voor het ontstaan ervan. Foucault stelt verder dat de aandacht in de negentiende eeuw vooral gericht was op de seksualiteit van kinderen, gekken, criminelen etcetera in plaats van in de eeuwen ervoor waarbij er alleen aandacht bestond voor de seksualiteit binnen het huwelijk.²³

Het onderzoek dat Foucault heeft gedaan naar discoursen over seksualiteit in de negentiende eeuw en de processen die daarbij van belang waren, zoals de werking van macht, zijn vergelijkbaar met mijn onderzoek. Hij heeft bekeken hoe normaliteit en abnormaliteit en het binnensluiten en buitensluiten een belangrijke rol speelden bij de identiteitsvorming van homoseksualiteit. De processen die hij noemt zijn ook aan de orde bij de discoursen over seksualiteit die te maken hadden met de prostitutie in de negentiende eeuw.

Het publieke discours over de seksen in de negentiende eeuw

Aan de beelden van de prostituee die bestonden in de negentiende eeuw, ging een publiek discours vooraf over de rollen van de seksen. Dit publieke discours – opgevat zoals Foucault dat doet – wordt ook wel de 'ideologie van gescheiden sferen' genoemd, waarbij gesteld wordt dat het publieke domein vooral door mannen bevolkt werd en het private domein door vrouwen. De man was de baas over het gezin, behalve over die gebieden waar de overheid meer macht had. De vrouw had bijna geen rechten en kon eigenlijk alleen deelnemen aan de openbare rechtsorde via haar vader of echtgenoot.²⁴ Jan Hein Furnée, die onderzoek heeft gedaan naar de ontwikkeling van het winkelen

²² Mills, *Foucault*, 83-84.

²³ Foucault, *The will to knowledge*, 34-35, 38.

²⁴ *Ibidem*, 41.

in Den Haag in de tweede helft van de negentiende eeuw, maakt de aantekening dat er in de negentiende eeuw niet een absoluut onderscheid tussen openbare en publieke ruimtes bestond en bovendien dat vrouwen niet compleet uit de openbare ruimte zouden zijn weg gehouden. Hij beschouwt daarom het begrip als 'een gedifferentieerd stelsel van opvattingen en praktijken rond de ongelijk verdeelde ruimtelijke bewegingsvrijheid van mannen en vrouwen'.²⁵ Hij denkt wel dat voor sociaal ambitieuze vrouwen uit de middenklasse kon gelden dat zij zoveel mogelijk in huis bleven om niet de schijn te wekken te moeten werken.²⁶ Ook Amanda Vickery, die een historiografisch artikel heeft geschreven over de functie van de ideologie van de gescheiden sferen binnen de vrouwengeschiedenis, wil af van dit concept. Zij stelt dat er het concept niet meer bruikbaar is, omdat de ideologie niet klopt met de praktijkgegevens. Daarnaast vindt ook zij dat een onderscheid tussen privé en publiek niet gemakkelijk te maken valt. Er waren misschien wel gescheiden 'sferen' voor mannen en vrouwen, maar dat is volgens haar niet een specifiek negentiende eeuws fenomeen.²⁷ Ik denk dat het begrip, opgevat zoals door Furnée en Vickery, wel bruikbaar is en zal daarom die betekenis hanteren in de rest van deze scriptie.

Conclusie

Identiteit is een moeilijk begrip, omdat ze geen eenduidige betekenis heeft. Er bestaan meerdere visies over identiteit: er kan worden gekeken naar de grotere processen, zoals Foucault en Butler doen, maar ook naar de ervaring van het individu, zoals Hacking betoogt. Het kan door de ene groep opgelegd worden aan een andere groep of het kan door de groep zelf omarmd en uitgebreid worden.

Foucault zegt weinig over identiteit. Hij schrijft meer over de processen binnen de samenleving die daaraan vooraf gaan, zoals hoe discoursen voor verwachtingspatronen kunnen zorgen en macht kunnen uitoefenen. Macht is voor hem een ingewikkelde term, die niet, zoals traditioneel wordt gedaan, mag worden opgevat als iets dat iemand bezit en kan uitoefenen op iemand anders. De ideeën van Foucault over macht en discours zijn bruikbaar bij de 'ideologie van de gescheiden sferen', omdat dat bij uitstek een publiek discours was waar veel macht van uitging. Verder is dat wat hij geschreven heeft over homoseksualiteit in de negentiende eeuw en over de

²⁵ Jan Hein Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', *Tijdschrift voor de Sociale Geschiedenis* (2001) 1-32, aldaar 18.

²⁶ Jan Hein Furnée, 'Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet. Consumptie en stedelijke ruimte in Den Haag, 1850-1890', in: B. Henkes e.a. red., *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de lange negentiende eeuw. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 2002) 28-56, aldaar 30-31.

²⁷ Amanda Vickery, 'Golden age to specific spheres? A review of the categories and chronology of English Women's history', *The historical journal* 36 (1993) 383-414.

debatten over seksualiteit van belang, omdat er veel overlappingsen zijn met mijn onderzoek.

De theorie van Butler over gender-identiteit is onontbeerlijk voor een onderzoek naar vrouwen. Zij toont hoe gender, sekse en lichamen door middel van *performativity* geconstrueerd zijn en hoe dat van invloed is op de manier waarop we mannen en vrouwen zien. Deze ideeën zullen terug komen in het derde hoofdstuk als ik zal kijken naar de beelden van de prostituees die door verschillende groepen binnen de samenleving geconstrueerd waren, omdat deze beelden gebaseerd waren op al bestaande beelden van vrouwen in de negentiende eeuw.

Hacking's theorie van de 'looping effect' ligt ten grondslag aan dit onderzoek. Ik verwacht namelijk dat er bij de constructie van de identiteit van de prostituee sprake is van een *looping effect*. Zoals Hacking zegt is de prostituee een *human kind* met bovendien een zeer sterke morele connotatie. Ik denk dat de manier waarop de prostituee werd gezien in de negentiende eeuw sterk veranderde en ik ben benieuwd of daarbij een *looping effect* waar te nemen valt. Of dit het geval zal duidelijker worden na de volgende twee hoofdstukken waarin de situatie in de negentiende eeuw geschetst zal worden wat betreft de prostitutie en zedelijkheid en de drie groepen worden geïntroduceerd die een belangrijk aandeel hadden bij de constructie van de identiteit van de prostituee.

Hoofdstuk 2

Op zekeren dag verzocht een der hoogleraaren mij, met hem en zijn assistent naar een bijlokaal van het ziekenhuis te gaan, waar negen armoedig gekleede vrouwen onze komst bleken te verbeiden. Op ruwen toon werd haar gelast, zich een voor een te ontblooten en op een houten tafel te gaan liggen. Zonder dat ze ook maar met een vinger werden aangeraakt, bekeken de beide mannen hunne “objecten”. Een kort overleg volgde, waarna zeven vrouwen konden vertrekken en de andere twee aanzegging kregen zich naar het hospitaal te begeven. De zeven vrouwen verdwenen onder geleide van een brutaal uitzienenden kerel, door wien zij werden opgewacht.²⁸

Aletta Jacobs beschreef jaren later in haar memoires hoe zij als co-assistente meeging om de publieke vrouwen te onderzoeken op geslachtsziektes. Dit medische onderzoek van prostituees was gebruikelijk sinds in Nederland de reglementering van de prostitutie. Vanaf 1811 was de prostitutie via de Code Pénal – het Franse wetboek van strafrecht – bijna geheel gelegaliseerd en ging de overheid de prostitutie reguleren vanwege geslachtsziektes. In Nederland heerste er net als in Frankrijk een syfilisepidemie en de Franse regering stelde daarom ook hier een regulering van de prostitutie in. Deze regulering hield in dat alle bordeelhouders en prostituees zich moesten laten inschrijven door de politie, waarbij ze een rode kaart kregen met daarop al hun gegevens. Elke twee weken werden de prostituees verplicht zich te laten controleren op geslachtsziektes bij een dokter. Bleken ze ziek, dan werden ze of opgenomen in een ziekenhuis of ze kregen medicijnen en mochten ze niet werken tot ze weer genezen waren verklaard. Als de publieke vrouwen of bordeelhouders zich niet aan deze regels hielden, dan konden ze worden beboet, opgesloten of werd het borddeel gesloten.²⁹

Voorstanders hiervan waren een nieuwe groep van medici – de hygiënisten – en de overheid. Zij hadden een bepaald idee van de prostitutie, de prostituee en haar klanten en dachten daarom dat de reglementering de juiste oplossing was om de syfilisepidemie onder de bevolking tegen te gaan. Maar wat waren de beelden die vooraf gingen aan dit besluit? Waarom was de overheid en waarom waren deze medici voor de reglementering? In dit hoofdstuk zal de prostitutie in Nederland tot aan 1850 centraal staan. Hierbij is het belangrijk dat het duidelijk wordt waarom de aanpak in de negentiende eeuw anders was dan daarvoor en wie de voorstanders van de reglementering waren. Centraal staan de beelden van de prostitutie en de prostituee waarop de reglementering werd

²⁸ Aletta Jacobs, *Herinneringen*, (Nijmegen 1978) 40. Geciteerd uit De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 45.

²⁹ Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 31-32.

gebaseerd. Maar eerst zal ik beginnen met een beschrijving van hoe de prostitutie in Nederland geregeld was voor de invoering van de reglementering in 1811.

Prostitutie in de vroegmoderne tijd

Het woord prostitutie wordt pas sinds het einde van de negentiende eeuw gebruikt, daarvoor was vooral de term hoererij gangbaar. Hoererij betekende alle seksuele handelingen en gedragingen buiten het huwelijksbed en de onmatige en niet tot conceptie leidende handelingen binnen het huwelijksbed. Vanaf 1675 kreeg het begrip 'hoer' twee betekenissen: ontuchtige vrouw en prostituee. De nadruk werd vanaf toen meer op prostitutie gelegd dan op ontucht. Hoererij vond in de vroegmoderne tijd voornamelijk plaats in hoerenhuizen. De bekendste vorm was het speelhuis: voor de buitenwereld was het een soort café waar muziek werd gespeeld, eenmaal binnen was het voornamelijk een plek waar de hoeren hun klanten konden lokken.³⁰

In de middeleeuwen werd hoererij als een noodzakelijk kwaad beschouwd en waren hoeren zondaressen die gered moesten worden. Dit veranderde vanaf de zestiende eeuw toen de geslachtsziekte syfilis de kop op stak en de protestanten aan de macht kwamen. Hoeren werden vanaf toen gezien als misdadigers die hard gestraft dienden te worden en hoererij werd verboden. Vanaf de achttiende eeuw veranderde dit wantrouwen en deze felle neiging tot vervolging in meer begrip. Ondanks dat het nog steeds verboden was, werd er in de rechtszalen vaker gevraagd naar de beweegredenen van de vrouwen. Er kwam daardoor ook meer belangstelling voor armoede als grootste oorzaak voor prostitutie en vooral particulieren begonnen zich in te zetten voor hulp aan de hoeren. Toch bleef de houding dubbelzinnig: er was wat meer begrip gekomen, maar prostitutie en alles wat er mee van doen had, bevatte voor het overgrote deel van de bevolking vooral amusementswaarde.³¹

De reglementering

Zoals gezegd werd in 1811 de reglementering in Nederland ingevoerd door de Fransen. In 1813 echter kwam er al een einde aan de Franse overheersing in Nederland en dit leek ook het einde te zijn van de reglementering. Een groot deel van de Nederlanders had niet kunnen wennen aan het publiek vertoon van de prostituees, die zich elke twee weken *en masse* moesten melden voor controle. Koning Willem I daarentegen, maakte zich grote zorgen over de uitbraak van syfilis onder zijn legers en wilde de Franse reglementering in stand houden. Hij zette de Nederlandse steden

³⁰ Lotte van de Pol, *De burger en de hoer. Prostitutie in Amsterdam* (Amsterdam 2003) 13-14 en 69-71.

³¹ *Ibidem*, 71-85.

onder druk om de reglementering plaatselijk in te voeren, maar dat betekende niet dat deze in alle steden werd nagevolgd. De zittende burgemeester of politiechef had het laatste woord wat betreft de uitvoering van de reglementering: zo werd deze in sommige steden ingevoerd en nageleefd, maar er waren ook steden die dit weigerden. In 1850 werd er een statistisch onderzoek uitgevoerd om te kijken welk percentage soldaten van de landmacht aan syfilis of een andere geslachtsziekte leed. Dit bleek ongeveer twaalf procent. De echt schokkende uitkomst van dit onderzoek was echter dat er geen noemenswaardige verschillen waren tussen steden waar wel de reglementering was ingevoerd en steden waar dat niet het geval was. In 1852 werd er een Staatscommissie opgericht die moest bekijken welk stelsel voor de politiewet het meest passend was.³²

Deze commissie schreef een rapport waarbij er van werd uitgegaan dat prostitutie de bron van de venerische ziektes was. De overheid zou daarom volgens haar een algemene regeling moeten invoeren voor de prostitutie. Er was meer zedelijkheid nodig om prostitutie volledig te kunnen weren uit de samenleving, daarvoor zou een grote rol weggelegd zijn voor het onderwijs en de godsdienst. Echter om de clandestiene prostitutie aan te pakken, was een regeling nodig met politietoezicht. Mannen konden en moesten hun driften niet onderdrukken, omdat dit slecht voor hun gezondheid zou zijn. Prostitutie zou daarom door de overheid wettelijk geregeld en toegelaten moeten worden, maar niet beschermd, want dat zou de regering onwaardig zijn.³³ De inhoud van deze reglementering was nagenoeg dezelfde als die was ingevoerd door de Fransen. De publieke vrouw moest geregeld een *visitation* afleggen, een bezoek aan een medicus die haar zou onderzoeken op geslachtsziekten en werd ze besmet bevonden, dan mocht ze niet meer werken en werd ze overgebracht naar een ziekenhuis.³⁴

Voorstanders van de reglementering: de overheid

Zoals uit het verslag van de Staatscommissie blijkt, was de overheid een voorstander van het reglementeren van de prostitutie. De Staatscommissie raadde de overheid een algemene regeling in te voeren voor de prostitutie, maar haar niet te beschermen, want dat zou de regering onwaardig zijn. Het beeld van de prostituee dat uit het verslag naar vorkomt is niet erg positief. De leden van de commissie maken een verschil tussen prostituees uit de bordeelprostitutie en prostituees uit de clandestiene prostitutie. Zo schrijven zij over de clandestiene prostituee:

³² Van de Pol, *De burger en de hoer*, 33-45.

³³ *Verslag der Staats-Commissie benoemd bij koninklijk besluit van 3 mei 1852 (staatsblad n. 99) tot het doen van onderzoek naar en het uitbrengen van verslag over een aan de tegenwoordige staatsinrigting en wetgeving meest passend stelsel van politiewet, uitgebragt op den 18den september 1852* (Den Haag 1853) 56.

³⁴ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 23-26.

Deze soort van prostitutie is de meest gevaarlijke: zij mengt zich in het dagelijksche leven: zij sluipt onder het bedriegelijke masker van den dienstbaren stand de huisgezinnen binnen, en verspreidt daar haar doodelijke gif; of zij weet, onder den dekmantel van eenig ander eerlijk bedrijf, de jongelingschap of den gehuwden man in haar net te lokken, om menigmaal een zedelijk en stoffelijk onherstelbaar nadeel achter te laten: zij heeft meer behagelijke vormen en is meer uitlokkend en verleidelijk; maar zij weet juist daardoor vaster te verstrikken en maakt juist daarom de meeste en de grootste slagtoffers.³⁵

Zij is dus een vrouw die de man in het ongeluk kan laten storten en zonder enig probleem ziektes verspreidt tot in de huiselijke kringen. Ze is misschien aanlokkelijker dan een prostituee uit een bordeel, maar ook veel gevaarlijker. Een gereguleerde prostitutie vinden zij daarom de beste oplossing. De klant weet dan wat voor een vlees hij in de kuip heeft en de overheid kan er dan voor zorgen dat de publieke vrouw de man niet zal besmetten.

Binnen de overheid waren vooral liberalen actief en zij waren een groot voorstander van de reglementering. Het liberalisme was samen met het conservatisme en conservatief-liberalisme de enige politieke stroming die vertegenwoordigd was binnen de overheid. Dit kwam omdat tot de staatkundige hervormingen van 1848 de leden van de Eerste en Tweede Kamer door de koning en een (conservatieve) notabelen-elite bepaald werden. Binnen deze elite hadden conservatief-liberalen en liberalen de overhand. Het was niet zo gek dat de overheid de reglementering verdedigde en wilde herinvoeren, want vooral onder liberalen waren er voorstanders te vinden van de reglementering. Hun belangrijkste argument was dat ongehuwde mannen hun seksuele behoeften alleen bij prostituees konden bevredigen. Deze mannen bleven langer ongehuwd omdat er pas getrouwd kon worden als de man de vrouw kon onderhouden en dat was moeilijk om voor elkaar te krijgen in de negentiende eeuw. Onthouding was geen optie, want dat zou schadelijk zijn voor de mannelijke gezondheid. Zo werd prostitutie als een noodzakelijk kwaad gezien.³⁶

Niet in elke stad werd er een reglementering ingesteld en als dat wel gebeurde, was dat niet altijd dezelfde versie. Er werd binnen de verschillende reglementeringen geworsteld met de definitie van publieke vrouw. Sommige steden beschreven de prostitutie vrij beperkt alleen als beroep of bedrijf. Andere steden definieerden ruimer zoals in Harderwijk: 'Alle vrouwen, welke gewoon zich aan een ontuchtig leven over te geven' en in Leiden: 'Als publieke vrouwen worden

³⁵ *Verslag der Staats-Commissie*, 55.

³⁶ Jan Kompagnie, *Overheid en onzedelijkheid (1811-1911). De bemoeienis van de Nederlandse centrale overheid met de prostitutie in lokaal, nationaal en internationaal perspectief (1811-1911)* (Doctoraalscriptie Vaderlandse geschiedenis, Leiden 1994) 7-9 en 14-15.

beschouwd zij, die zich, hetzij tegen betaling, hetzij om niet, aan prostitutie overgeven'.³⁷ Eigenlijk kwam het er op neer dat een prostituee een vrouw was die ingeschreven was in het politieregister. Inschrijving betekende een geregeld medisch onderzoek, van soms meer dan tweemaal per week. Kwam een vrouw niet opdagen, dan was ze strafbaar. De inschrijving kon zowel gedwongen als vrijwillig plaatsvinden. Een vrouw kon gedwongen worden tot inschrijving na veroordeling wegens prostitutie. Volgens de Staats-commissie zou alleen de rechter bevoegd moeten zijn om te bepalen of iemand een publieke vrouw was. In de praktijk echter bleek dat ook politieambtenaren dit konden doen, die niet ingeschreven vrouwen ontdekten in bordelen of gegronde vermoedens hadden dat een vrouw wel zich prostitueerde, maar niet ingeschreven was. De overheid probeerde er alles aan te doen om de clandestiene prostituee en prostitutie aan te pakken en ook te onderwerpen aan haar stelsel van de reglementering. Het was dus redelijk gemakkelijk om ingeschreven te worden. Moeilijker was het om weer van de lijst af te komen. Hoe moeilijk zullen we zien in hoofdstuk vier.³⁸

Voorstanders van de reglementering: de hygiënisten

De tweede groep die voor de reglementering was, waren de hygiënisten. Sinds het midden van de negentiende eeuw waren medici een afzonderlijke beroepsgroep geworden die als belangrijkste doel het verbeteren van de algemene volksgezondheid had. In landen zoals Engeland, Frankrijk en Duitsland, hadden de hygiënisten vanaf het begin van de negentiende eeuw al de toon gezet met hoe zij vonden dat een nieuwe wetenschap van de geneeskunde er uit moest zien. Daar werd gepleit voor een nuchtere en wetenschappelijke kijk van specialisten op de natuur en de maatschappij, waarbij het positivisme een belangrijke rol zou moeten spelen. In Nederland kwam pas vanaf het midden van de negentiende eeuw deze stroming op gang. De Nederlandse hygiënisten vertaalden en gaven het werk van hun buitenlandse collega's uit en waren daar erg enthousiast over. Ze hadden een enorme grote verwachting van deze nieuwe vorm van geneeskunde, die zich met de openbare hygiëne zou bezig houden. Het zou een nieuwe wetenschap worden, de 'openbare gezondheid', die op de topografie en de statistiek zou leunen. De topografie was een wetenschap uit de achttiende eeuw, waarbij door middel van plaatsbeschrijvingen misstanden geanalyseerd werden binnen steden.³⁹ De statistiek was in de negentiende eeuw een belangrijke bron van autoriteit geworden. Dit had te maken met wat Foucault 'bio-power' noemt. Overheden en sociale wetenschappers werkten

³⁷ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 29.

³⁸ *Ibidem*, 29-30.

³⁹ E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890* (Groningen 1991) 107-112.

samen om zoveel mogelijk over de bevolking te weten te komen onder het mom van de verbetering van de volksgezondheid. Foucault stelt echter dat door middel van deze bio-power de grip van de overheid op de bevolking versterkt werd en ze zo beter gecontroleerd kon worden.⁴⁰

De medici waren van mening dat de nieuwe gezondheidsleer nieuwe technische oplossingen voor de problemen binnen de stad zou kunnen aandragen. Met deze oplossingen werden ingrijpende sanitaire hervormingen bedoeld, zoals het invoeren van vaccinatieprogramma's, het aanleggen van rioleringen en drinkwatervoorzieningen, een verbetering van het voedsel enzovoorts om de openbare hygiëne ingrijpend te verbeteren en ziektes als cholera, tyfus en de pokken terug te dringen. Ook syfilis was een vervelende ziekte die telkens weer vele slachtoffers maakte. Maar wat was de oorzaak ervan? Zoals in de rioleringen de ziektekiemen van bijvoorbeeld cholera gevonden konden worden, zo werd syfilis volgens de hygiënist door de prostitutie verspreid.⁴¹

Deze gedachte werd wetenschappelijk onderbouwd. De belangrijke Franse hygiënist Parent-Duchâtelet onderzocht de rioleringen in Parijs in de jaren twintig van de negentiende eeuw en ontdekte dat alle rioleringswerkers besmet waren met syfilis. Hij zocht eerst naar een bron binnen het riool zelf, maar kwam er al snel achter dat de oorzaak ervan de prostituees waren, die door deze mannen gedeeld werden. Dit was het startsein voor een jarenlange studie naar het karakter en de omvang van de Parijse prostitutie, dat uitmondde in het boek *De la prostitution dans la ville Paris* uit 1836. Hierin concludeerde hij dat prostitutie een onvermijdelijk kwaad was. Daarom was zijn advies dat er ten eerste onderzoek gedaan moest worden om meer kennis te vergaren en ten tweede dat er een reglementering ingesteld moest worden.⁴²

Meer onderzoek naar prostitutie was waarschijnlijk ook een goed idee om meer te weten te komen over syfilis. Daar wisten de medici namelijk nog niet veel van. Ze begrepen dat de ziekte seksueel overdraagbaar was, maar tot 1905 was het niet duidelijk waardoor iemand besmet werd. Ook genezing was ingewikkeld. Tijdens de visitatie moest de publieke vrouw op een speciale stoel gaan zitten met een korte rugleuning die speciaal voor deze gelegenheid ontworpen was, zodat de vrouw haar hoed niet hoefde af te zetten en er zodoende heel veel tijd werd bespaard. Deze stoel was vooral gebruikelijk in Frankrijk, in Nederland werd waarschijnlijk veel meer ter plekke geïmproviseerd. Als de vrouw eenmaal zat, kon de medicus gebruik maken van een speculum en moest dan vaststellen door te kijken, ruiken en te voelen of de patiënte aan syfilis leed. Zoals Petra de Vries terecht opmerkt wordt tegenwoordig de diagnose syfilis gesteld na een bepaalde test, omdat met het blote oog vaak niets te zien is. Ook genezing was moeilijk. Nu is bekend dat een

⁴⁰ Mills, *Foucault*, 83-84.

⁴¹ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 44-45. Bossenbroek, *Het mysterie*, 48-49.

⁴² Bossenbroek, *Het mysterie*, 49-50.

derde van de syfilisgevallen spontaan geneest. In de negentiende eeuw wisten de medici dat niet. Het belangrijkste geneesmiddel was kwikzalf, waarvan nu in de geneeskunde wordt aangenomen dat het niet werkt tegen de ziekte.⁴³

Het was raar dat door de reglementering alleen de publieke vrouwen werden onderzocht en niet hun klanten. Volgens De Vries komt deze blinde vlek van de hygiënist voort uit het beeld dat er bestond van de ziekte syfilis. Het was volgens haar 'een ziekte met een sekse, genesteld in een vrouwenlichaam'. Medici beschouwden het verloop van de ziekte als volgt: het werd opgelopen in een bordeel, daarna kon het worden overgedragen aan de onschuldige echtgenote of kinderen en dan stopte het besmettingsgevaar. De reglementering werkte echter niet goed als bestrijding van syfilis. Ten eerste werden alleen de prostituees onderzocht, maar daarnaast lukte het niet om alle publieke vrouwen te pakken. Vrouwen die ziek waren verklaard en daarom niet meer mochten werken, vertrokken naar een andere stad om daar hun oude leven weer op te pakken. De medici bleven sterk in hun eigen en toen als modern geldende aanpak van het isoleren van de zieken en hun statistische bewijsvoering geloven.⁴⁴

Het beeld van de hygiënist

Zoals gezegd werd de nieuwe groep van medici binnen de Nederlandse samenleving sterk beïnvloed door hun Franse collega's. Vooral A.J.B. Parent-Duchatelet gold als toonaangevend en zijn werk over de Franse prostitutie werd als een handboek gezien. Er was een grote interesse ontstaan voor de fysionomie, de leer die stelt dat uiterlijke kenmerken iets over het karakter van iemand kunnen zeggen. Dit werd ook op de prostituee toegepast. In het boek van Parent-Duchatelet werden er statistische beschrijvingen van haar uiterlijk gegeven: de stem, haarkleur, ogen etcetera. Ook de belangrijke Russische dokter Pauline Tarnowsky kwam tot deze conclusie en categorieën. De beroemde Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso nam op zijn beurt haar studie bijna geheel over en concludeerde dat de hoer een primitief wezen was, zoiets als een wilde. Hij voegde aan de categorisering een langere tweede en een kortere vijfde teen toe.⁴⁵

Parent-Duchatelet zag de prostitutie als een volgend model voor de volksgezondheid, zoals dat bijvoorbeeld ook voor cholera en tyfus reeds bestond. De prostituee was in dat model een bron van besmetting. Nederlandse medici namen deze notie van hem over. In een brochure, die in het volgende hoofdstuk nog uitgebreider aan bod zal komen, citeert de Groningse hoogleraar in de

⁴³ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 45-46.

⁴⁴ *Ibidem*, 40-51.

⁴⁵ Sander Gilman, 'Black bodies, white bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in late nineteenth-century art, medicine and literature', *Critical Inquiry*, 12 (1985) 1, 204-242, aldaar 221-229.

hygiëne A.P. Fokker de Fransman. Hij schrijft dat Parent-Duchatelet zeer wijselijk concludeert dat de prostituees net zo onvermijdelijk zijn in een mannengemeenschap als goten, een openbaar wegennet en vuilnisbelten. De manier waarop de autoriteiten hiermee om gaan dient dezelfde te zijn, namelijk om ze in de gaten te houden en om met alle mogelijke middelen de ongemakken die zij met zich mee brengen, te verminderen.⁴⁶ En daarom, hen te verbergen, hen weg te stoppen in de donkerste hoekjes, in een woord: hun aanwezigheid zo onopgemerkt mogelijk te maken.⁴⁷ Hij stelt in dit citaat prostituees dus gelijk aan onzijdige zaken als wegennetten, vuilnisbelten, die nu eenmaal noodzakelijk zijn binnen een gemeenschap, maar ongemakken veroorzaken.

Verder zagen de hygiënisten net als de liberalen de prostitutie ook als iets dat noodzakelijk was voor de man om zijn lusten te kunnen botvieren. Dit niet doen werd namelijk ongezond geacht. Masturbatie was geen optie, want daar hadden ze een afkeer van en voorbehoedsmiddelen en andere seksuele vormen dan heteroseksuele coïtus waren onnatuurlijk. Het was het beste om binnen het huwelijk de seksuele behoeften te bevredigen, maar dat was niet voor iedereen weggelegd. Het huwelijk was een dure grap en jonge mannen moesten vaak jaren sparen om het zich te kunnen veroorloven een meisje te vragen. Precies voor deze mannen was de prostitutie een uitkomst, net als voor mannen die veel en lang van huis waren. Bovendien, zo was de redenering, moest voorkomen worden dat deze lieden zich aan fatsoenlijke dames zouden vergrijpen.⁴⁸

Deze argumenten hadden de medici om de reglementering te verdedigen. Zij werden ondersteund en bijgestaan door de overheid en de ambtenaren. Echter vanaf het midden van de negentiende eeuw waren er steeds meer tegengeluiden te horen binnen de samenleving. Deze tegenstanders hadden zo hun eigen beelden van de prostitutie, prostituee en de reglementering. Steeds meer vielen ze het bestaande beeld aan, dat beetje bij beetje afbrokkelde.

Conclusie

In de eerste helft van de negentiende eeuw bleek de overheid moeite te hebben met het maken van een regelgeving wat betreft de prostitutie. Het vertrek van de Fransen bleek ook het einde van Franse wetgeving wat betreft de prostitutie. Hoewel koning Willem I graag de reglementering weer wilde invoeren, duurde het tot na 1850 voordat er een gemeentewet kwam die de Nederlandse gemeentes zelf liet beslissen of ze een reglementering invoerden of niet. Voorstanders van deze reglementering waren hygiënisten en liberalen. Hun beelden van de prostituee en de prostitutie

⁴⁶ A.P. Fokker, *De prostitutie-kwestie* (Haarlem 1879) 10.

⁴⁷ Hendrik Pierson, *Prostitutie van de Wetenschap. Antwoord aan Dr. A.P. Fokker, hoogleraar in de hygiëne op diens brochure: "De prostitutie-kwestie"* (Den Haag 1879) 29.

⁴⁸ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 51-52.

kwamen grotendeels overeen. Prostitutie gold voor hen als een uitkomst voor ongetrouwde mannen die hun seksuele lusten kwijt moesten en geen gebruik konden (en mochten) maken van masturbatie en voorbehoedsmiddelen. Beide groepen hadden een functionalistisch beeld van de prostitutie: het was een noodzakelijk en onvermijdelijk kwaad, dat een aantal ongemakken met zich meebracht. Maar net als andere noodzakelijke kwaden binnen de samenleving als rioleringen en vuilnisbelten, moesten die ongemakken zoveel mogelijk beperkt worden. De prostituee is in dit beeld bijna geen mens meer, maar een functioneel onderdeel van de samenleving.

Zowel overheid als medici maakten ook een onderscheid tussen bordeelprostitutie en clandestiene prostitutie. Je zou kunnen zeggen dat ze bang waren voor de clandestiene prostituees. Deze publieke vrouwen zouden overal kunnen zijn, omdat ze niet herkenbaar waren. Hierdoor konden ze heel veel mannen besmetten. Dit moest zoveel mogelijk worden tegen gegaan. Daarom werden er in vele steden reglementeringen ingesteld die er voor moesten zorgen dat de besmetting van syfilis een halt werd toegeroepen. Het was moeilijk om de publieke vrouw te definiëren. Veel gemeentes hanteerden een zo breed mogelijke definitie, zodat zoveel mogelijk vrouwen gedwongen werden om zich in te schrijven in het register en ze geneeskundig onderzocht werden. Dit leek een vrij sluitende oplossing voor het probleem, ware het niet dat alleen de vrouwen werden onderzocht en niet de mannen. De scheefheid van deze maatregels werd binnen de Nederlandse samenleving steeds meer duidelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De voorstanders van de reglementering maakten een begin met de constructie van de nieuwe identiteit van de prostituee. Wat Hacking zegt over *human kinds*, geldt ook voor prostitutie: het is iets waar de 'normale' mensen eigenlijk vanaf zouden willen, maar dat kan helaas niet. Dit onvermijdelijke kwaad zorgt voor een aantal vervelende bijzaken. Daarom willen ze meer over haar en dan vooral over haar ziektes te weten komen, om die ongemakken in de toekomst te kunnen vermijden. Deze groep is echter niet de enige die over de prostituee een mening heeft, vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw worden de prostitutie en de reglementering belangrijke discussieonderwerpen.

Hoofdstuk 3

Er is een onderwerp, waarover men een paar jaar geleden niet spreken of schrijven kon, zonder van alle kanten tot de orde geroepen te worden. Wij hebben dit persoonlijk ondervonden. Toen wij een drietal artikelen over de prostitutie (publiceerden), (...) klaagde deze en gene, dat hij de courant niet op de tafel in zijn huiskamer durfde laten liggen en beschuldigde men ons van onkieschheid. Hoe is dat in weinige maanden veranderd!⁴⁹

Zo begon de krant *Nieuws van den dag* in 1879 een artikel waarin de polemieek over de prostitutie tussen de hygiënist A.P. Fokker en de dominee Hendrik Pierson werd beschreven. Deze strijd is exemplarisch voor de verandering die in het midden van de negentiende eeuw in Nederland plaats vond. Over prostitutie werd in het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds meer gesproken. Onder leiding van de christenen, voornamelijk orthodox-protestanten, werd er een tegenbeweging georganiseerd, gemodelleerd naar Engels voorbeeld. Hoewel het lijkt alsof die tegenbeweging gedomineerd werd door mannen, wil ik in navolging van Petra de Vries laten zien dat ook vrouwen een grote rol speelden. Beetje bij beetje brokkelden deze tegenstanders het bestaande beeld van de prostituee en de prostitutie zoals de overheid en de hygiënisten het zagen af. Via heftige debatten werd er gezocht naar een nieuwe definitie van zedelijkheid en moraal. Dit resulteerde uiteindelijk in het bordeelverbod van 1911.

Hoe het bestaande beeld van de prostitutie als noodzakelijk kwaad en de prostituee als ziektebron werd aangevallen met nieuwe invalshoeken zal centraal staan in dit hoofdstuk. Naast de overheid en de hygiënisten zal er daarom een derde groep aan bod komen in dit hoofdstuk: de tegenstanders van de reglementering. Deze tegenbeweging die in de tweede helft van de negentiende eeuw opkwam, bestond naast christenen, ook uit feministen. Zij hadden andere ideeën over mannen, vrouwen, prostitutie en prostituees en waren niet bang om die te uiten.

In het eerste deel van dit hoofdstuk zal het beeld dat de tegenbeweging had van de prostitutie en de reglementering laten zien. Daarna zal ik het gevecht tussen de gevestigde orde van medici en overheid en de tegenbeweging laten zien door een aantal brochures te analyseren die geschreven zijn door Fokker, een hygiënist, en Pierson, de voorzitter van de Nederlandsche Vereniging tegen de Prostitutie. Zowel De Vries als Bossenbriek en Kompagnie maken gebruik van dit bronnenmateriaal, maar hebben de brochures niet bekeken op het beeld van de prostituee en de reglementering dat er uit naar voren komt.

⁴⁹ 'Eenzijdigheid en gezond verstand', *Het Nieuws van den dag*, 21-07-1879, 1.

Opkomst tegenbeweging

Rond 1870 was er in Engeland een tegenbeweging ontstaan die zich inzette tegen de reglementering. Deze 'abolitionisten' wilden het sanitaire toezicht afschaffen en waren tegen elke vorm van regulering van de prostitutie door de staat. Leidster van de Engelse beweging was Josephine Butler die zich vooral opwond over de ongelijkheid van de seksen die met de reglementering werd geïmpliceerd. Het feit dat de prostituee werd aangepakt in plaats van de klant en het feit dat alle vrouwen die zich in gebieden begaven die als 'beschermd zone' werden aangemerkt – gebieden meestal rond legerkampen waarin prostituees konden worden gearresteerd om medisch te worden onderzocht – konden worden opgepakt, maakte haar en haar medestanders woedend. Haar protestbeweging had een brede steun weten te vergaren, zowel binnen vrouwenbewegingen als in religieuze, liberale en socialistische kring in het Verenigd Koninkrijk en andere delen van Europa. Naar Nederland waaide deze beweging bijvoorbeeld over in de jaren tachtig van de negentiende eeuw.⁵⁰

Dit betekent echter niet dat er voor de jaren tachtig geen mensen waren die zich tegen de prostitutie en de reglementering keerden. De eersten waren veelal christenen die de 'gevallen' vrouwen wilden redden. Een goed voorbeeld hiervan is Ottho Gerhard Heldring, dominee in een klein dorpje in de Betuwe. In 1847 was Heldring op bezoek geweest in de enige Nederlandse vrouwengevangenis te Gouda, waar hij schrok van de verschrikkelijke omstandigheden waarin de vrouwelijke gevangenen verkeerden. Er waren daar niet alleen echte misdadigsters te vinden, maar ook jonge meisjes die nog zeker gered konden worden van een verder crimineel leven of een leven in de prostitutie, waar ze vaak in de cel voor geronseld werden. Hij richtte daarom in Zetten op het terrein van een voormalige bierbrouwerij Asyl Steenbeek op, dat in 1848 geopend werd, om deze arme schepsels te kunnen redden.⁵¹

In 1876 werd de oude Heldring in Zetten opgevolgd door Hendrik Pierson, een man met de ambitie om het relatief kleine project van Heldring om te vormen tot een grote beweging. Hij was fel tegen de prostitutie en was na het bijwonen van een internationaal congres sterk onder de indruk geraakt van Josephine Butler. Bij terugkomst wilde hij graag dat het Nederlandse volk meer te weten kwam over de strijd tegen de prostitutie. Hij was teleurgesteld over het feit dat er bijna niets was bericht in de media over het internationale congres waar hij was geweest. Hij publiceerde daarom eerst een brochure, organiseerde twee kleine Nederlandse congressen en richtte uiteindelijk in 1878 een maandblad op: *Het Maandblad. Getuigen en redden*. Het doel van dit tijdschrift was de

⁵⁰ Bossenbroek, *Het mysterie*, 130.

⁵¹ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 61-62.

prostitutiekwestie en de seksuele moraal te bespreken.⁵²

Dit was echter nog niet alles. In 1879 werd de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie opgericht met Pierson als voorzitter, dat werd gepresenteerd als de Nederlandse afdeling van de internationale beweging. De leden van de NVP werden geacht 'nauwlettend op alles acht te geven, wat de publieke eerbaarheid beledigt of de prostitutie in de hand kan werken en dat te bestrijden, gelden voor dit doel te verzamelen, gevallen te redden en te beschermen, en de beginselen der Vereeniging bekend te maken door het houden van openbare en bijzondere bijeenkomsten'.⁵³

Er waren voornamelijk mannen lid van de NVP. Dit betekent echter niet dat vrouwen een geringe rol speelden bij de tegenbeweging. Zo werd bijvoorbeeld in 1884 de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn opgericht in Den Haag door de twee adellijke orthodox-protestantse zusters Van Hogendorp die waren geïnspireerd door de woorden en daden van Josephine Butler. Deze beweging was de eerste vrouwenorganisatie die op een politieke beweging leek. Daarvoor konden vrouwen actief zijn binnen de filantropie, maar een organisatie als de Vrouwenbond was iets nieuws.⁵⁴

Petra de Vries stelt dat het binnen de ideologie van de gescheiden sferen praktisch ondenkbaar was dat een vrouw zich uitsprak over een openbaar probleem, zoals de prostitutiekwestie werd gedefinieerd. Het spreken over de reglementering en de seksualiteit was het terrein van de medici of de mannelijke tegenstanders zoals Pierson. Daarnaast is het ook frappant dat adellijke religieuze dames zoals de zusters Van Hogendorp zo'n mate van solidariteit voelden met de arme prostituees. Waarom ze dit voelden en welk beeld ze van de publieke vrouwen hadden, zal aan de orde komen in de volgende paragraaf.

De vrouwen die zich tegen de prostitutie inzetten, deden dit vanuit een nieuw perspectief. Met Josephine Butler als voorloopster, kreeg de strijd een nieuw karakter en werd er een nieuw standpunt ingenomen. In plaats van dat vooral vanuit een wetenschappelijk oogpunt en vanuit rationele kennis van mannen werd geredeneerd, redeneerden Butler en haar volgelingen vanuit een sociale visie en een morele kennis van vrouwen. De reden waarom deze vrouwen tegen de reglementering waren, was dat het de mannelijke onzedelijkheid legitimeerde en de vrouwelijke onzedelijkheid stigmatiseerde. Een andere invalshoek dan die van Pierson dus, die vooral de arme gevallen vrouwen wilde redden en prostitutie vanuit de christelijke moraal onjuist vond.⁵⁵

⁵² Bossenbroek, *Het mysterie*, 127-137.

⁵³ Citaat uit de statuten van de NVP, zoals geciteerd in: Bossenbroek, *Het mysterie*, 140.

⁵⁴ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 63-64, 93-94.

⁵⁵ *Ibidem*, 93-99.

Het werk van de Vrouwenbond lag voornamelijk bij het helpen en beschermen van de meisjes en het proberen te interveniëren in het leven van de gevallen vrouwen, of ze nu wilden of niet. Dit bleef dus netjes binnen het terrein van de vrouw. Met het verstrijken van de tijd schoof de interesse van de Vrouwenbond echter meer naar het feminisme en vormde ze meer en meer haar standpunt wat betreft de rollen van en verhouding tussen de seksen en de rol van de staat hierin. Dit laatste was een nieuw gebied, dat voorheen alleen door mannen betreden werd. In beginsel ging het niet om vrouwenrechten of politieke macht, maar om respect en bescherming voor vrouwen, en een rol binnen de bestrijding van het maatschappelijke kwaad. Deze doelstellingen konden echter niet worden behaald zonder het hebben van politieke macht. Toen dat eenmaal werd beseft door de Vrouwenbond, sloot deze zich meer en meer aan bij de bredere feministische beweging die zich inzette voor de rechten van de vrouw.⁵⁶

Beelden van de prostitutie, prostituee en reglementering

Een belangrijke plek voor het ontstaan van het beeld van de prostitutie en de prostituee was het tehuis in Zetten, waar eerst Heldring en later Pierson de scepter zwaaiden. Deze beelden moesten een alternatief bieden voor het bestaande beeld dat ten grondslag lag aan de reglementering en dat we zagen in het vorige hoofdstuk. Zo werd de prostituee beschouwd als een gevallen vrouw. Dit was een thema uit de Bijbel, waarbij het verhaal van Jezus die Maria Magdalena hielp en het verhaal waarbij hij zei: “hij die zonder zonde is, werpe de eerste steen”, samenkwamen. De prostituee werd gezien als iemand die gered moest worden en niet meer als een misdadigster, zoals in die eeuwen daarvoor gebruikelijk was. De gevallen vrouw was een naam die tot zeker 1900 gangbaar bleef om een prostituee aan te duiden.⁵⁷

Het beeld van de publieke vrouw bestond uit twee belangrijke opvattingen. Ten eerste was ze een moreel 'besmette' vrouw, zoals Petra de Vries stelt. Dit hield in dat er gedacht werd dat de vrouw andere vrouwen kon besmetten met haar immorele gedrag. Dit zorgde ervoor dat de vrouwen die in Zetten kwamen gecategoriseerd en gescheiden werden. De ergste gevallen, de prostituees, mochten niet in de buurt komen van minder erge gevallen, zoals ongetrouwde moeders. Naast dit beeld van zondares, werd de prostituee ook gezien als slachtoffer. Zij die hen probeerden te redden, kregen voor het eerst een kijkje in het leven van de vrouwen uit de allerarmste laag van de bevolking. Wat ze te zien kregen waren vrouwen die dakloos, vervuild, ziek, aan de drank of analfabeet waren. Ze waren door hun sociale kringen uitgestoten, omdat ze bijvoorbeeld ongehuwde

⁵⁶ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 133-136.

⁵⁷ *Ibidem*, 66-68.

moeders of wees waren, of omdat ze een nieuw leven wilde opbouwen na de prostitutie. Volgens De Vries waren vele vrouwen ook slachtoffer van seksuele exploitatie, gedwongen prostitutie en andere vormen van seksuele agressie. Deze twee opvattingen vloeiden samen tot een beeld van de prostituee, hoewel de moreel gevallen vrouw de overhand had. Haar reputatie, leven en persoon bleven besmet, ondanks dat ze er misschien niets aan kon doen.⁵⁸

Dit idee was vergelijkbaar met het beeld dat de vrouwen van de Vrouwenbond hadden. Er was wel een aantal verschillen. Ten eerste zagen de leden van de Vrouwenbond de prostituees als zusters. Ze identificeerden zich met de gevallen vrouwen op basis van hun sekse. Of zoals Marianne van Hogendorp zei tijdens een congres uit 1889:

Zij zijn vrouwen als wij, en hadden wellicht een even gelukkige jeugd als gij en ik, mijne zuster. Althans zij zijn geen andere wezens dan wij, geen bijzonder soort van schepsel met anderen aanleg, ander gevoel, met een andere bestemming dan wij, al worden ze helaas dikwijls zoo beschouwd èn door de publieke opinie èn door de stedelijke verordeningen, die zelfs zoover gaan van te spreken van haar als van dingen, *waarover* geklaagd of *waarover* beschikt wordt.⁵⁹

De vrouwen probeerden zoveel mogelijk de scheiding tussen goede en slechte vrouwen te ontwijken. Josephine Butler was fel gekant tegen deze verdeling: ze verweet de mannen dat het niet mogelijk was om de ene groep vrouwen te aanbidden en de andere groep te vertrappen. Het was in de praktijk echter moeilijk om de scheiding te vermijden. In hun verhalen bleven de tegenstellingen van goed en kwaad de boventoon voeren. Dit gaf problemen, want iemand die echt slecht was, kon niet als zuster beschouwd worden. Daarom zagen de vrouwen van de Vrouwenbond de prostituees als slachtoffers. Een willoze, verleide, passieve of abnormale vrouw die door hen gered moest worden. Dit stond recht tegenover het bestaande beeld van de vrouw als verleidster, maar zorgde er wel voor dat de prostituee geen *agency* meer had, omdat ze als willoos en passief gezien werd.⁶⁰

Vanaf 1900 kwam er een nieuw aspect bij het beeld van de publieke vrouw. Wetenschappers probeerden haar in een 'type' te vangen. Zoals we in het vorige hoofdstuk al zagen, waren mensen als Lombroso bezig met de fysiologie en deze nieuwe theorie probeerden zij ook op de prostituee toe te passen. Ook de christelijke tegenstanders werden hierdoor beïnvloed. Zij zagen bijvoorbeeld reden om te twijfelen aan haar gezond verstand. Ze probeerden haar val wetenschappelijk te

⁵⁸ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 69-71.

⁵⁹ Marianne Klerck-van Hogendorp, 'Hoe de vrouw denkt over de sluiting van slechte huizen', in: *Handelingen van het Nationaal Congres tegen de prostitutie* (1889) 33-37, aldaar 34. Geciteerd uit De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 128.

⁶⁰ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 128-133.

verklaren en gingen haar daarom meten aan de normale vrouw. Een van de aangeboren fouten die een prostituee bezat, was haar gebrek aan schaamte, vooral op seksueel gebied. Deze schaamte zorgde er bij de normale vrouw er voor dat ze 'normaal' was.⁶¹

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam er dus een tegenbeweging op gang, die zich in ging zetten tegen de reglementering. De leden van deze beweging waren vooral christenen, die onder leiding van eerst Heldring, maar vooral van Pierson, een nieuw idee hadden van hoe de prostitutie, prostituee en de reglementering gezien moesten worden. Binnen het beeld van de prostituee overheerste het christelijke beeld van de gevallen vrouw, die aan de ene kan moreel besmet en aan de andere kant een slachtoffer was. Daarnaast werd ze ook steeds vergeleken met de 'normale' vrouw, waar ze sterk van verschilde vooral vanwege haar gebrek aan schaamte. Volgens De Vries wordt er in de literatuur geprobeerd deze houding van de mannelijke prostitutiebestrijders te verklaren aan de hand van een Freudiaanse interpretatie, 'dat mannen prostituees nodig hebben om op hen hun onbewuste negatieve gevoelens over vrouwen (en seksualiteit) te projecteren, en de positieve gevoelens voor de ideale eigen vrouw te reserveren.'⁶² Deze gedachte zouden we kunnen koppelen aan de theorie van Judith Butler. De identiteit van de prostituee had dus veel te maken met haar sekse- en genderidentiteit. Ze werd gemeten aan de algemene norm van een 'normale' vrouw en werd afgerekend op haar handelingen die als afwijkend werden gezien voor haar sekse. Ze werd dus gezien als een mislukte vrouw.

De vrouwen die binnen de tegenbeweging een belangrijke rol speelden zagen haar iets anders. Zij beschouwden haar als een zuster en verder als passieve, willoze vrouw die verleid was en die door hen gered moest worden. Deze beelden botsten met het bestaande beeld en via vele brochures werd de strijd uitgevochten via de media. Een voorbeeld was de polemieek die ontstond tussen de Groningse professor in de hygiëne A.P. Fokker en Pierson. Zij schreven over en weer brochures, waarin ze elkaars visies aanvielen.

Polemiek Fokker en Pierson

Eind jaren zeventig ging Hendrik Pierson over op de aanval. In plaats van alleen in zijn maandblad zijn denkbeelden over de prostitutie en de reglementering te verkondigen, bracht hij ook een aantal brochures uit. Dit uiten van zijn mening ging niet onopgemerkt. De Groningse professor A.P. Fokker vond dat hij moest reageren op deze christelijke tegenstand en begon daarom hem te antwoorden via hetzelfde medium. Op deze manier ontstond een polemieek tussen de twee mannen,

⁶¹ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 89-91.

⁶² Ibidem.

die de standpunten van de hygiënisten en van de (christelijke) tegenstanders verwoordden. Het begon bij Pierson en Fokker, maar naarmate de tijd vorderde, sloten ook anderen zich aan beide kanten aan.

Als we de brochures die Fokker en Pierson geschreven hebben bekijken, valt er een aantal zaken op. Het meest in het oog springend, is het feit dat beide mannen vanuit een tegenovergesteld standpunt redeneren. Fokker dacht dat Pierson het bij het verkeerde eind had, omdat Pierson de moraal voor de statistiek en de wetenschap zet. Pierson vindt dat de kwestie veel te lang alleen als een geneeskundige kwestie is opgevat en dat de moraal te veel wordt vergeten. Het feit dat ze vanuit een verschillend oogpunt redeneren, zorgt ervoor dat beiden heilig overtuigd zijn van hun eigen gelijk en op de ander neerkijken. Zo begint Fokker zijn eerste brochure *De prostitutie-kwestie* (1879): 'Ik moet bekennen dat ik jaren lang geleefd heb in de rustige overtuiging, dat ieder verstandig mensch preventieve maatregelen tegen een besmettelijke ziekte goedkeurde, en mij de moeite niet gegeven heb te lezen wat nu en dan van zekere zijde tegen het sanitair toezicht werd uitgegeven.'⁶³ Pierson reageert daar snerend op dat het een professor niet betaamt zich neer te leggen bij de gedachte dat zijn kennis voldoende is en hij nooit zelfkritiek hoeft te uiten. Hij weerlegt vervolgens alle kritiek die Fokker heeft geleverd met informatie uit zijn maandblad, waarbij hij nog meer bewijst dat Fokker zich meer had moet inlezen.⁶⁴ Maar ook Pierson kijkt neer op Fokker. Hij is namelijk van mening dat Fokker de moraal in gevaar brengt en de zeden nog lossier maakt.

Fokker vindt eigenlijk dat Pierson en de zijnen zich bij hun eigen terrein moeten houden en hem daarom niet mogen aanvallen. Dit is de reden waarom hij *Het Maandblad* nooit heeft gelezen. In zijn tweede brochure legt hij Pierson daarom uit hoe de statistiek werkt en waarom de voorzitter van de NVP volgens hem fouten heeft gemaakt in zijn berekeningen. Ook hiervan vindt hij dat een dominee als Pierson zich er niet mee moet bemoeien, want dat ligt buiten zijn vakgebied. Pierson concludeert met zijn berekeningen dat de reglementering niets uithaalt en Fokker concludeert met de zijne juist het tegenovergestelde. Wie er gelijk heeft doet er eigenlijk niet toe, want waar het hier om gaat is dat de wetenschapper Fokker zo van zijn gelijk overtuigd is, dat hij de bewering van Pierson bijna niet waardig genoeg vindt om er op te antwoorden. Pierson daarentegen wil niet de statistiek *an sich* aanvallen, maar hoopt aan te tonen dat de berekeningen niet kloppen, want 'Immers dan wordt de kwestie, wat zij zijn moet, een moreele en wij zullen zien, dat als zij op dit

⁶³ Fokker, *Prostitutie-kwestie*, 4.

⁶⁴ Pierson, *Prostitutie van de wetenschap*, 1-8.

terrein wordt gebracht de medici, theologen, filantropen, juristen een zelfde doel hebben'.⁶⁵ Ook hier zie je dat beide mannen zo van hun eigen gelijk overtuigd zijn, dat ze zich niet kunnen indenken dat er een andere uitkomst kan zijn dan die zij voorstellen.

De verwijten binnen de brochures zijn niet van de lucht. Pierson vindt dat Fokker met zijn methode de wetenschap prostituteert, omdat hij de morele kant van het vraagstuk ontkent, en noemt een van zijn brochures daarom *Prostitutie van de wetenschap* (1879). Fokker werpt Pierson toe dat hij slechts holle frasen en klanken debiteert.⁶⁶ Pierson vindt dat Fokkers vergelijking van prostituees met rotte appels aan de ene kant van laag moreel begrip en aan de andere kant van weinig inzicht getuigt.⁶⁷ Echter de negatieve dingen die Pierson over Fokker te zeggen heeft, deren hem niet. Hij blijft bij zijn standpunt. Voor hem is de reglementering de enige oplossing en Pierson moet zich bij zijn eigen leest houden, namelijk bij het preken over de zedelijkheid bij zijn gemeente: 'Geslachtsprostitutie kan niet met vrucht worden bestreden, door eene gevaarlijke ziekte vrij spel te laten. Daartoe is maar één weg: verbetering, ontwikkeling, veredeling van den individu. Indien gij daar uwe talenten aan wildet wijden, zoudt gij ze misschien productief kunnen maken. Nu zal uw drijven schipbreuk lijden op den gezonden zin van het Nederlandsche volk.'⁶⁸ De 'verbetering, ontwikkeling, veredeling van den individu' is een typische uitspraak voor een negentiende eeuwse medicus die alle vertrouwen heeft in de wetenschap en de maakbaarheid van de mens. Echter, de dominee Pierson is daar niet van onder de indruk, want 'een professor in de Hygiëne is evenals ik verantwoordelijk voor God voor de wijze waarop hij de belangen van zijn volk en land heeft behartigd en zijn ambt heeft gebruikt'.⁶⁹ Zo zien we daar de ware aard van de tegenstander van Fokker: een christen, die het uiteindelijke oordeel over de zaak bij God legt. Dit is misschien niet erg sterk in een discussie over de prostitutie en de werkbaarheid van de reglementering, maar laat wel goed zien hoe veel tegenstanders discussieerden.

Een laatste punt waar vooral Pierson mee bezig is, is wie de schuld van de besmetting moet dragen. Is dit alleen de prostituee, zoals de reglementering impliceert? Of moet juist de klant hard worden gestraft? Interessant is dat beide mannen in hun eerste brochures met geen woord reppen over de mogelijkheid dat ook de klant de gezonde publieke vrouw zou kunnen besmetten, in plaats van alleen andersom. In zijn brochure *Een onderzoek naar de Prostitutie-kwestie* (1879) refereert Pierson aan een onderzoek op het eiland St. Helena waar ook een reglementering is ingesteld. Daar

⁶⁵ Pierson, *Prostitutie van de wetenschap*, 29.

⁶⁶ Fokker, *Prostitutie-kwestie*, 6.

⁶⁷ Pierson, *Prostitutie van de wetenschap*, 26.

⁶⁸ A.P. Fokker, *Open brief aan Ds. H. Pierson in antwoord op zijn geschrift voor eenige dagen in zake prostitutie-kwestie verschene, tevens laatste woord* (Haarlem 1879) 24.

⁶⁹ Pierson, *Prostitutie van de wetenschap*, 31.

is duidelijk geworden dat bij de vernieuwing van het garnizoen, de nieuwelingen de ziekte brachten en verspreidden. Hij komt dus tot de conclusie: '(...) het onderzoek der vrouwen baat niets, als het waar is dat de mannen de syfilis aanbrengen en wanneer men dit op St. Helena niet kan beletten, hoe wil men het dan te Parijs of te Londen doen?'⁷⁰ Hij stelt daarom een enquête voor, waarbij niet alleen medici maar ook andere wijze mannen uit de samenleving hun licht mogen schijnen over de kwestie en verder wil hij dat vooral de getrouwde man die anderen besmet, dubbel zo hard gestraft wordt.

Helaas antwoordt Fokker hier niet meer op. Een collega van hem echter wel, de heer Godefroi uit Den Bosch, die schrijft dat het alleen logisch zou zijn om de mannen te onderzoeken als er ook bordelen bestonden die slechts door mannen bevolkt werden, omdat bordelen de brandpunten zijn van waaruit de syfilis verspreid wordt. Daarnaast vindt hij dat iemand (hij bedoelt daarmee vrouwen) die een bordeel betreedt, niet meer onschuldig is en dus zonder probleem aan een geneeskundig onderzoek kan worden onderworpen. Hij blijft daarom geloven in de effectiviteit van de reglementering en benadrukt dat Pierson zich vooral bij zijn eigen terrein moet houden, namelijk het volk tot zedelijkheid aansporen.⁷¹ Pierson antwoordt hem uitgebreid in een volgende brochure en stelt hem daarin de vraag: 'waarom onderstelt Gij zoveel opzettelijke slechtheid wel bij de prostituées en bij *niemand anders*? Zijn deze uit een of andere planeet gevallen, zijn zij geen menschen van uw vleesch en bloed, en ligt de schuld *alleen* bij haar? Is dat waarschijnlijk?'⁷² Hoe de verschillende medici het ook proberen, de dominee uit Zetten houdt het laatste woord.

NVP en de staat

De tegenstanders vielen niet alleen de medici aan op hun ideeën over de prostitutiekwestie, maar ook de overheid. Er kwam verzet tegen de juridische fundering van de verschillende gemeentewetten. Zoals we al eerder zagen, was de definitie van publieke vrouw vaak enorm breed, waardoor veel vrouwen er onder konden vallen. Het was voor de overheid redelijk gemakkelijk gemaakt om een vrouw op te pakken en haar te onderwerpen aan medisch onderzoek. Vanaf de jaren tachtig kwam hiertegen ook vanuit juridische hoek weerstand op. Je zou dus kunnen stellen dat het eigenlijk een strijd werd tussen verschillende beroepsgroepen.

Een goed voorbeeld daarvan is de Groningse rechter Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman, van wie in 1881 een brochure uitkwam getiteld *De verhouding van den staat tot de prostitutie*. Hij

⁷⁰ Hendrik Pierson, *Een onderzoek naar de Prostitutie-kwestie. Repliek, Betoog en voorstel* ('s Gravenhage 1879) 24.

⁷¹ M.J. Godefroi, *Getuigen en reddten. Open brief aan den weleerwaarden heer H. Pierson te Zetten* (Den Bosch 1880) 9-10.

⁷² Hendrik Pierson, *De moraal in de geneeskunde, antwoord aan den WelEd. Zeer Gel, Heer M.J. Godefroi te 's Hertogenbosch* (Den Haag 1880) 19.

bespreekt hierin de willekeurigheid van de definitie publieke vrouw en vraagt zich af aan wie de bepaling van deze definitie mag worden overgelaten. Daarnaast behandelt hij ook het feit dat alleen de vrouwen worden onderzocht en of het geoorloofd is voor de staat om bordelen te dulden, omdat er daardoor misschien meer vrouwen in het bedrijf terecht zouden kunnen komen en meer mannen er gebruik van zouden maken. Echter zijn grootste probleem met het stelsel is dat de politie te veel macht heeft, want zij sprak recht en oefende recht uit, iets dat niet de bedoeling zou moeten zijn in een rechtsstaat. De politie sprak recht, omdat zij bepaalde wie een publieke vrouw was en voerde recht uit als ze deze vrouwen oppakte. Zijn conclusie was daarom dat de reglementering tegen de Nederlandse rechtsbeginselen inging.⁷³

Ook op andere vlakken viel de NVP de overheid aan. Zo verzocht de vereniging een aantal artikelen in het politietoezicht op de prostitutie zoals vastgesteld door de Haagse raad op 16 juli 1884 te laten verwijderen. Minister van Binnenlandse Zaken, de gematigde liberaal Jan Heemskerck, antwoordde hun op 28 februari 1884. In de toelichting op het antwoord stelde hij dat de verordening was opgesteld in het belang der openbare orde en gezondheid met de bevoegdheid die was toegekend via de Gemeentewet. De betwiste artikelen waren niet in strijd met de wet of met het algemene belang. Er werd daarom niet voldaan aan het verzoek. De minister vond dat de vrijheid van de publieke vrouw, die vrijwillig voor het beroep van prostituee had gekozen, inderdaad mocht worden beperkt om de verspreiding van geslachtsziekten tegen te gaan.⁷⁴

De zedelijkheidswetgeving van 1911 en de aanloop er naar toe

In de jaren tachtig nam het verzet dus toe. Er werd naast het publiceren van brochures ook geprobeerd om de reglementering in verschillende plaatsen af te schaffen. Tot 1885 werd er gefaald, maar vanaf dan boekte de NVP bescheiden successen in verschillende steden.⁷⁵ Gedurende de jaren negentig zat het de NVP aan de ene kant mee, omdat de autoriteit van de medici tanende was. Er werd een aantal congressen georganiseerd over geslachtsziekten en de uitkomst daarvan was dat sanitair toezicht in alle gevallen moest worden ontraden. Verder gingen steeds meer gemeenten overstag wat betreft de afschaffing van de reglementering en eventueel een bordeelverbod. Aan de andere kant kreeg de NVP het ook moeilijker. In 1891 kwam er een einde aan het eerste christelijke kabinet en dat zou zo blijven in de tien jaar die daarop volgden. Nu waren voornamelijk de liberalen weer aan de macht en die waren van oudsher geen voorstanders van de afschaffing van de

⁷³ W.H. de Savornin Lohman, *De verhouding van den staat tot de prostitutie* (Groningen 1881).

⁷⁴ Kompagnie, *Overheid en onzedelijkheid*, 19.

⁷⁵ Bossenbroek, *Het mysterie*, 197-224.

reglementering.⁷⁶

Van 1897 tot 1904 raakte het project in een stroomversnelling. In Amsterdam werd een bordeelverbod ingesteld, dat een aantal jaren later werd aangescherpt toen het nog niet goed genoeg werkte. In Rotterdam, het andere prostitutiebolwerk, werd het geneeskundige toezicht afgeschaft. En in 1904 werd er een eerste versie voor een landelijk bordeelverbod gemaakt. In deze wet kwamen allerlei toevoegingen, zoals verbod op pornografie, abortus, homoseksuele ontucht en openlijke aanprijzing van anticonceptie. In 1911 werd uiteindelijk deze uitgebreide zedelijkheidswet goedgekeurd door de Tweede Kamer. Dit betekende niet dat prostitutie uit Nederland was verbannen. De wet maakte het handhaven van het verbod uiteindelijk ingewikkelder, omdat er veel meer rompslomp bij kwam kijken. Een aantal steden stelde daarom een paar aanvullende plaatselijke verordeningen in om het bordeelverbod makkelijker uit te kunnen voeren. Echter de prostitutie was veranderd: bordelen waren ouderwets geworden en de nieuwe vormen waren veel moeilijker tegen te gaan.⁷⁷

Conclusie

Vanaf het midden van de negentiende eeuw staan er mensen op die zich willen inzetten tegen de prostitutie. Het begint allemaal bij Heldring die een instelling opzet voor arme meisjes die nog op het 'rechte' pad geduwd kunnen worden. Maar ook in het buitenland zijn er tegenstanders van de prostitutie en de reglementering. Onder leiding van Josephine Butler ontstaat er een professionele beweging van abolitionisten, die in de jaren tachtig via onder andere Pierson ook naar Nederland overwaait. Pierson begint hier de NVP, die zich vooral vanuit morele overtuigingen inzet tegen de prostitutie en de reglementering. Hoewel dit voornamelijk voortkomt uit de christelijke en vooral orthodox-protestantse mannelijke bevolking, is de NVP een brede beweging waar ook ruimte is voor vrouwen. Zij bezien de kwestie vanuit een ander oogpunt, namelijk als seksestrijd.

De tegenstanders vallen het bestaande beeld van de prostitutie en de prostituee aan met nieuwe argumenten. Hun belangrijkste punt is dat ze de kwestie willen opvatten als een kwestie van moraal en zedelijkheid, in plaats van wetenschap en volksgezondheid. De prostituee zien zij als een gevallen vrouw, die moreel besmet is en daarom gered moet worden, maar ook als een abnormale vrouw. De vrouwelijke tegenstanders beschouwen haar als een gevallen zuster, die verleid, willoos en passief is. De polemiek tussen Fokker en Pierson laat mooi zien hoe beide partijen discussiëren. Ze zijn beiden sterk van hun eigen gelijk overtuigd en kunnen zich niet voorstellen dat er ook

⁷⁶ Ibidem, 197-224 en 294-300.

⁷⁷ Bossenbroek, *Het mysterie*, 300-306.

andere manieren zijn om de zaak te bekijken. Fokker heeft als hygiënist een functionalistisch beeld van de wereld. Hij heeft een rotsvast vertrouwen in de statistiek, de wetenschap en de maakbaarheid. Hij vindt dat alleen medici autoriteit hebben binnen de wetenschap en dat anderen zich daarbuiten moeten houden. Pierson wil de moraal benadrukken binnen de discussie. Hij schrijft duidelijk vanuit zijn christelijke achtergrond en wil laten zien dat de uitkomsten van de statistiek niet kloppen zodat de kwestie een morele kwestie kan worden. Daarnaast maakt hij ook gebruik van de wetenschap als hij de hygiënisten op hun statistische methodes aanvalt.

Ook op juridisch vlak werden de voorstanders aangevallen. De abolitionisten betoogden dat de reglementering in strijd met de rechtsstaat was. Er werd eerst nog door de minister tegengeworpen dat er niets aan de hand was, zolang de prostituee vrijwillig voor haar vak gekozen had. Toch werd het vanaf het midden van de jaren tachtig duidelijk dat de tegenbeweging terrein aan het winnen was. Steeds meer steden schaften de reglementering af en uiteindelijk werd in 1911 de zedelijkheidswetgeving aangenomen, met als onderdeel daarvan een algeheel bordeelverbod.

De strijd van verschillende denkbeelden was ook een strijd van verschillende beroepsgroepen. De autoriteit van de medici en de wetenschap werd betwijfeld door tegenstanders die de moraal wilde benadrukken. Klopt dit met de theorie van de *looping effect*? Doordat de medici en overheid een identiteit hadden geconstrueerd, was er voor anderen een mogelijkheid om over de juistheid ervan na te denken en die te betwijfelen. Met de nieuwe invalshoek van de tegenstanders was er een nieuwe bron van informatie beschikbaar. Doordat zij juist de zedelijkheid en de moraal benadrukten, werd de bestaande identiteit van de prostituee als een object en ziektebron uitgebreid, omdat ze nu ook als een gevallen vrouw en verleide zuster werd beschouwd. Het is interessant om nu het laatste aspect van Hacking's theorie te bekijken, namelijk of ook het zelfbeeld veranderde en elementen ging bevatten van de met elkaar strijdende visies. Wie was die prostituee eigenlijk en hoe zag de prostitutie er in die jaren uit?

Hoofdstuk 4

In Rotterdam werd er in 1882 in de gemeenteraad geklaagd: 'Ook in de stille buurten kan men 's nachts en 's avonds, ja zelfs overdag van die blondharige Duitse Loreley's zien staan. Zij gedragen zich als in veroverd land en versperren driest en onbeschaamd des avonds des eenzamen voorbijganger den weg.'⁷⁸

Dit gebeurde vanaf het midden van de negentiende eeuw steeds vaker in Nederland. Bossenbroek en Kompagnie hebben uitgezocht hoe ook het prostitutiebedrijf veranderde in het midden van de negentiende eeuw. De eerste verandering die Bossenbroek en Kompagnie waarnemen in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw is dat de reguliere bordeelprostitutie sterk in omvang afnam, zowel in de steden waar de regulering was ingesteld als in de steden waar dat niet het geval was. Minder bordelen betekende echter niet minder prostitutie. Vooral in de grote steden lijkt het volgens hen erop dat juist het tegenovergestelde aan de hand was. De clandestiene vormen van prostitutie maakten een enorme bloei door. Er verschenen in bijvoorbeeld Amsterdam steeds meer plekken waar de grens tussen bordeel en café onduidelijk was. Verder werd er geklaagd over de Duitse meisjes en vrouwen die naar Nederland kwamen om te werken in de horeca, maar die in werkelijkheid prostituees waren. Bossenbroek en Kompagnie concluderen dat de clandestiene prostitutie in die jaren in Nederland populair werd en een bloei doormaakte. Deze vorm was spannender, avontuurlijker en meer openlijk en zichtbaar dan de reguliere bordeelprostitutie. Bovendien was er in vooral het westen van het land een economische opleving, waardoor er meer vraag en daardoor ook meer aanbod kwam. De klant en de prostituee traden volgens hen zelfbewuster naar buiten.⁷⁹

Dit roept de vraag op hoe het zat met de prostituee zelf. Uit de vorige hoofdstukken komen de debatten naar voren die in de Nederlandse samenleving gevoerd werden over de prostitutie, de prostituees en de reglementering. Zoals we gezien hebben, waren het vooral mannen die vanuit hun hygiënische of juist christelijke achtergrond hierover spraken en de identiteit van de prostituee construeerde. Maar hoe zat het met het subject zelf? Had zij ook een aandeel in dit proces? Het is moeilijk om bronnen te vinden waarbij de prostituee spreekt. Zoals we gezien hebben, was er vaak weinig interesse in wat een publieke vrouw van de gang van zake dacht en werd ze als een object gezien. Desalniettemin zullen in dit hoofdstuk deze vrouwen centraal staan. De bronnen waarvan ik gebruik zal maken zijn een briefwisseling tussen gemeentebestuur, minister en provinciale staten uit het Nationaal Archief; een brochure over een rechtszaak van een prostituee en een onderdeel van

⁷⁸ Handelingen gemeenteraad, 27 oktober 1882. Geciteerd uit Bossenbroek, *Het mysterie*, 98.

⁷⁹ Bossenbroek, *Het mysterie*, 86-99.

het onderzoek van B. Kam die gepromoveerd is op de invloed van de geneeskundige visitatie op de prostitutie in Zwolle in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Deze bronnen laten publieke vrouwen zien die zich om verschillende redenen wilden laten uitschrijven uit het politieregister en daarbij veel weerstand ondervonden. Een daarvan werd door de rechter in het gelijk gesteld. Een ander wilde zo graag uitgeschreven worden, dat ze koning Willem III een brief schreef en een derde werd geholpen door een lid van de NVP. Alle drie laten ze goed zien hoe er op verschillende manieren geprobeerd werd te vechten tegen het bestaande beeld van de publieke vrouw. Ideaal zou het zijn om hun zelfbeeld uit deze bronnen te halen. Dit lijkt praktisch onmogelijk, omdat het maar heel weinig materiaal is, dat bovendien vaak door anderen is opgeschreven. Ik hoop wel in dit hoofdstuk te kunnen tonen hoe ook de prostituee zelf zich verzette (soms met hulp van bijvoorbeeld de NVP) tegen de starre definitie die er van een publieke vrouw was gecreëerd door de hygiënist en de overheid.

Pauline Tardy: vrijspraak

Pauline Tardy werd in 1847 met haar zus Adèle aangemerkt als 'straathoer' in een rapportenboek van de commissaris in Zwolle, ze is dan negentien jaar oud. Tien jaar later trouwt ze en krijgt ze een paar kinderen. Haar man verdwijnt echter naar een armenkolonie, waardoor Pauline een aantal jaar later in 1862 weer wordt genoteerd als prostituee, die bovendien niet is komen opdagen bij een medisch onderzoek. Er wordt daarom een rechtszaak tegen haar aangespannen.

Op 9 april 1863 komt ze voor bij de Zwolse politierechter, mr. J Rietberg. Mr. Rietberg spreekt haar vrij. Dit doet hij omdat hij als volgt redeneert: hij bekijkt eerst de definitie van de publieke vrouw. In Zwolle is dat: 'publieke vrouwen zijn alle vrouwen, die hetzij op zichzelf, hetzij gezamenlijk met anderen van de prostitutie haar beroep maken of zich daaraan overgeven'. De rechter voegt daaraan toe dat dit alleen geldt als het ook bewezen is. In het geval van Tardy is het haar ten eerste niet ten laste gelegd, ten tweede is het niet door getuigen of andere wettige bewijsmiddelen bewezen en is het ten slotte ook niet bewezen dat zij zich als zodanig gedragen heeft. Verder overweegt de rechter dat in Zwolle niet alle vrouwen die staan ingeschreven, zich geneeskundig moeten laten onderzoeken, maar alleen de publieke vrouwen. Bovendien is het volgens artikel 11 van de verordening ook nog zo dat bij een huwelijk de naam van de vrouw moet worden doorgehaald. Dus Pauline Tardy had niet meer op het register mogen staan.⁸⁰

Het Openbaar Ministerie laat het hier echter niet bij zitten en gaat in beroep. Het Provinciaal

⁸⁰ B.J. Kam, *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op de handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Zwolle 1983) 32-33.

Geregtshof in Overijssel stelt het O.M. in gelijk, vernietigt het eerdere vonnis en verklaart Pauline Tardy schuldig. Maar ook zij procedeert verder en gaat in beroep bij de Hoge Raad. Deze vernietigt weer het vonnis van het Provinciaal Geregtshof en verwijst de zaak terug naar het Gelderse Provinciaal Geregtshof dat haar net als de kantonrechter vrijspreekt. Dit is ongekend en heeft bovendien verregaande implicaties voor de stad Zwolle. De burgemeester en wethouders verordonneren namelijk om het geneeskundig onderzoek op te schorten op grond van rechterlijke uitspraken. Vier jaar later wordt het reglement aangepast waarin de zaak Pauline Tardy is verwerkt. Met Pauline Tardy zelf gaat het na haar overwinning niet echt goed. De commissaris schrijft op 7 maart 1863 aan de gemeenteraad over haar dat zij een zodanige leeftijd heeft en zo verpauperd is, dat er geen buitensporigheden van haar te verwachten zijn. Wat hij met buitensporigheden bedoelt, wordt helaas niet duidelijk, maar hij zal wel het gedrag wat geassocieerd wordt met de publieke vrouw bedoelen, zoals veel lawaai maken en voor overlast zorgen.⁸¹

Het is moeilijk om hieruit een beeld van de prostituee te ontleen. Ten eerste wordt er over haar geoordeeld en is er niets bekend of en wat zij zelf heeft gezegd in die rechtszaak. Een zelfbeeld is dus onmogelijk hieruit te halen. Ten tweede is het bovenstaande verhaal vooral juridisch. Het gaat om een toetsing van een juridische definitie. Het is wel interessant dat de rechter zich in haar voordeel heeft uitgesproken en dat ook het Provinciaal Geregtshof dat in tweede instantie doet. Het is echter duidelijk dat Pauline Tardy zelf daar niets aan heeft. Zij blijft een arme oude vrouw, van wie geen *buitensporigheden* te verwachten zijn. Of daarmee bedoeld wordt, dat ze geen mannen in haar net meer kan lokken en ze besmetten met nare ziektes of iets anders, is helaas niet duidelijk. Toch heeft Pauline Tardy meer geluk dan andere publieke vrouwen, want niet iedereen wordt in het gelijk gesteld. Een Haagse collega van haar, Chatrina Stakenburg, probeerde ook zichzelf uit te schrijven uit het register en had daar heel wat meer moeilijkheden mee.

Chatrina Stakenburg: de brief aan de koning

Op 23 oktober 1890 schrijft Stakenburg een brief naar de koning Willem III, waarbij ze laat weten dat ze eerder deze maand aan het college van B en W van Den Haag een verzoek heeft gedaan om zich te laten uit schrijven. De reden voor haar uitschrijving is dat ze 'als verkering hebbenden tot het fatsoenlijke leven wenscht over te gaan.' Maar ze had nul op het rekest gekregen en daar begreep ze niets van: 'Welk een nonsins is het, het goede te beletten en het kwade voort te zetten. Is het niet edel wanneer een meisje tot een ander inzicht komt in plaats haar jeugdig leven te verwaarlozen.'

⁸¹ Kam, *Meretrix en medicus*, 32-33.

Het scheidt politie wil te zijn in haar ongeluk te doen voorgaan.⁸²

Haar brief gaat van hand tot hand. Van de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland naar het gemeentebestuur en van het gemeentebestuur weer terug. Allen reageren ze hetzelfde: er is geen reden voor appel, Chatrina Stakenburg moet ingeschreven blijven. Om te begrijpen waarom, moeten we de verordening uit 1887, die het politietoezicht op de prostitutie in Den Haag regelde, erbij halen. De artikelen waar het hierom gaat zijn artikel 1, 9 en 19. In het eerste artikel gaat het om de definitie van een publieke vrouw. Volgens de verordening wordt iedere vrouw die zich aan de prostitutie overgeeft ingeschreven in het register. Deze inschrijving vindt plaats na eigen aangifte of ambtshalve. Artikel 19 schrijft voor dat elke ingeschreven vrouw minstens twee keer per week geneeskundig zal worden onderzocht op de dagen en uren die door de politie zijn bepaald. Doet ze dat niet, dan is ze strafbaar. Artikel 9 ten slotte behandelt de uitschrijving uit het register: dat is bij overlijden of vertrek uit de Gemeente, of op eigen verzoek, wanneer ze naar het oordeel van Burgemeester en Wethouders voldoende heeft aangetoond, dat zij niet meer valt onder het eerste artikel van de verordening.⁸³

Deze definitie is meer omvattend dan die in Zwolle. Hier mag alleen een vrouw worden uitgeschreven als de Burgemeester en wethouders dat goedvinden. Chatrina Stakenburg heeft dat geprobeerd, maar om de een of andere reden wilden zij haar niet laten uitschrijven. Het enige wat haar dan nog rest is overlijden of de gemeente verlaten. Zelfs het hogerop zoeken helpt niet, want de minister van Binnenlandse Zaken verwijst haar zaak naar de Raad van State, maar ook die wijst het af. Zodoende schrijft de minister haar bijna een jaar later op 30 september 1891 uit naam van de Koningin-Weduwe, Regentes – Willem III is inmiddels overleden – dat er geen reden voor tussenkomst is en dat zij dus niet kan worden uitgeschreven.⁸⁴

Chatrina lukte het dus niet om zoals zij zelf zo mooi schreef tot een fatsoenlijk leven over te gaan. Het gemeentebestuur vond het niet voldoende dat zij het 'kwade wilde afwijzen'. Waarom de burgemeester en wethouders haar niet uit willen laten schrijven is niet duidelijk. Wat wel duidelijk wordt, is hoe dichtgetimmerd deze verordening is op juridisch gebied. De burgemeester bepaalt of een vrouw nog een prostituee is, daar kan de vrouw zelf maar weinig aan veranderen. Interessant is dat we in dit geval de publieke vrouw aan het woord zien. In haar briefje aan de koning schrijft ze dat ze tot een *fatsoenlijk* leven wil overgaan, dat ze het belachelijk vindt dat het haar belet wordt het

⁸² NA, archief ministerie van BiZa, afd. Binnenlands bestuur, 1879-1950, inv. 2.04.57, rubriek 1.764, inv nr 2430, exhibita nr 5137/1890.

⁸³ NA, archief ministerie van BiZa, afd. Binnenlands bestuur, 1879-1950, inv. 2.04.57, rubriek 1.764, inv nr 2430, exhibita nr 5137/1890.

⁸⁴ NA, archief ministerie van BiZa, afd. Binnenlands bestuur, 1879-1950, inv. 2.04.57, rubriek 1.764, inv nr 2430, exhibita nr 5137/1890.

goede te doen en dat ze daarom het *kwade* zal moeten voortzetten, dat ze niet meer haar jeugd wil *verwaarlozen* en dat de politie in haar *ongeluk* voorgeat. Ze gebruikt hier allerlei woorden met een morele connotatie. Dit kan betekenen dat ook zij beïnvloed is door het publieke discours dat was ontstaan over de publieke vrouw en de 'normale' vrouw, dat ook voor haar deze morele termen horen bij de identiteit die rond haar beroep geconstrueerd is. Het kan ook zijn dat ze haar woorden kracht wil bijzetten om meer kans te maken op uitschrijving en dat ze daarom die termen gebruikt die van haar verwacht worden.

Het was waarschijnlijk moeilijk voor haar om de strijd te winnen, omdat ze geen enkele steun had. Dit was anders bij de publieke vrouw Neeltje F., die door het NVP-lid G. Mounier werd geholpen in haar juridische strijd met als doel uitschrijving.

Neeltje F.: de hulp van NVP-lid Mounier

Mounier begint zijn relaas over de rechtszaak tegen Neeltje F. met de bewering dat de lezer na het lezen van zijn verslag zal zien dat Neeltje F., ondanks dat zij 'der publieke vrouwen voorkomende, evenwel *feitelijk* daartoe niet mocht worden gerekend en die inderdaad reeds veel moeite gedaan had, om haar naam in dat register geroyeerd te krijgen.⁸⁵ Uit het in zijn verhaal opgenomen proces verbaal staat hoe zij dat geprobeerd heeft. Neeltje F. heeft zich vrijwillig laten inschrijven, maar is in april 1885 een aantal malen niet komen opdagen bij het medisch onderzoek. Zij verklaart geen publieke vrouw meer te zijn, omdat zij sinds lange tijd verloofd is en heeft daarom haar boekje dat ze als prostituee bij zich moest dragen proberen terug te brengen naar de politie, maar die weigerde het aan te nemen. Zodoende stond zij nog steeds ingeschreven als publieke vrouw, terwijl haar nieuwe beroep vaste werkvrouw (hulp in de huishouding) is.⁸⁶

Ook bij deze zaak is het belangrijk om eerst het artikel te noemen dat de publieke vrouw in Den Haag definieert. Dit artikel komt uit de verordening uit 1859 en luidt als volgt: 'Alle vrouwen, die, hetzij op zich zelve, hetzij gezamenlijk met anderen, hetzij in het openbaar, hetzij in eigen woning of in die van anderen, daartoe al of niet met name bestemd, van de prostitutie haar beroep maken of zich daaraan overgeven, zijn publieke vrouwen.'⁸⁷ G. Mounier, de schrijver van de brochure en degene die Neeltje F. hielp met haar rechtszaak, had hier een groot probleem mee, omdat hij vond dat de prostitutie niet als een beroep beschouwd kon worden.

Terug naar de rechtszaak. De rechter verklaarde Neeltje F. schuldig aan het niet komen

⁸⁵ GFD Mounier, *Het beginsel van politietoezicht op de prostitutie getoetst aan moraal, recht en hygiëne. Beschouwingen naar aanleiding van het strafproces in de zaak van Neeltje F. voor den hoogen raad der Nederlanden bevattende een groot aantal officieele stukken* (Den Haag 1885) 126-127.

⁸⁶ Ibidem, 128.

⁸⁷ Ibidem, 3.

opdagen bij de medische controles, terwijl zij dat als ingeschreven publieke vrouw wel geacht werd te doen, en veroordeelde haar daarom tot vier boetes van drie gulden per stuk. Mocht ze dat niet betalen dan zou elke boete worden vervangen voor een dag gevangenisstraf.⁸⁸ Met hulp van G. Mounier, ging ze echter in hoger beroep. Mounier was speciaal naar de Haagse rechtbank gekomen om te kijken of er een publieke vrouw was die zijn hulp nodig had. Hij was er van overtuigd dat de reglementering in Den Haag zo slecht was dat hij meteen een slachtoffer zou ontmoeten, dat hij zou kunnen helpen. En zo gebeurde het. Hij kwam Neeltje F. tegen op de trappen van de rechtbank. Zij vertelde hem haar en dat deed zij ‘eenvoudig en onopgesmukt’.⁸⁹ Hij was na haar relaas overtuigd van haar onschuld en ging met haar mee naar de rechtszaak. Echter het hogere beroep werd verworpen, waarna ze nog in cassatie gingen. Maar ook dat werd niet gegrond verklaard en Neeltje F. moest alsnog haar boetes betalen.

Toch was het uiteindelijke doel van Mounier bereikt, want zo schrijft hij, de Haagse gemeenteraad bracht veranderingen aan in de verordening. De prostituee werd niet meer als een beroep beschreven, maar de prostituee, was ‘iedere vrouw die zich aan prostitutie overgeeft’.⁹⁰ Ook Neeltje F. kreeg wat ze wilde: ze werd namelijk alsnog op 8 juli 1885 op last van de burgemeester uitgeschreven.⁹¹

Bij deze brochure vallen een aantal zaken op. Ten eerste dat het ijverige NVP-lid Mounier naar Den Haag gaat om daar een slachtoffer van de reglementering te helpen. Hij vindt meteen iemand, maar kijkt eerst wel of zij de waarheid spreekt. Hij gelooft haar omdat ze zo ‘eenvoudig en onopgesmukt’ haar verhaal doet. Dit zijn eigenschappen van een ‘normale’ vrouw. Het prototype vrouw Josephine Butler bijvoorbeeld, werd beschreven als bescheiden, schuchter en stil.⁹² Dit is hetzelfde soort adjectieven dat ook voor Neeltje F. werd gebruikt door Mounier. Een prostituee zou nooit zo beschreven worden, zij is eerder schaamteloos en luidruchtig. Neeltje F. is daarom voor Mounier duidelijk geen bedorven prostituee meer, maar eerder een slachtoffer en dus geschikt voor zijn hulp. Een echt zelfbeeld komt uit deze bron niet naar voren, want we zien Neeltje F. slechts door de ogen van het NVP-lid.

Uiteindelijk krijgen beiden hun zin. Mounier heeft een verandering in de Haagse verordening kunnen bewerkstelligen, Neeltje F. is uitgeschreven uit het reglement. Hen beiden is het echter wel gelukt om de eerdere definitie van de publieke vrouw aan te laten passen. Dit laat zien dat het (met de juiste hulp) soms wel mogelijk was om een vrouw van het register af te halen.

⁸⁸ Mounier, *Het beginsel van politietoezicht*, 134.

⁸⁹ Ibidem, 118-120.

⁹⁰ Zie de rest van dit citaat aan het begin van de inleiding.

⁹¹ Mounier, *Het beginsel van politietoezicht*, 171.

⁹² De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 116.

Conclusie

Van de drie vrouwen die in dit hoofdstuk figureerden, was er maar eentje die zelf aan het woord kwam. Er zijn dus niet alleen weinig bronnen bewaard gebleven, waarin de publieke vrouw een hoofdrol speelde, het is bijna nooit zo dat die bronnen door hen zelf geschreven waren. Het is dus moeilijk om een zelfbeeld te construeren aan de hand van de voorgaande bronnen. Dat neemt niet weg dat er een aantal zaken uit de behandelde stukken naar voren komen.

De publieke vrouwen vochten stuk voor stuk de bestaande definitie die bestond van de prostituee aan. In twee gevallen lukte dat. Pauline Tardy werd vrijgesproken van haar boetes en bovendien werd de verordening bijgesteld. Neeltje F. kreeg het met hulp van G. Mounier niet voor elkaar dat haar straf werd kwijtgescholden, maar ook hier werd de verordening bijgesteld. Dit was vooral tot grote vreugde van Mounier, omdat zijn belangrijkste einddoel was gehaald. Neeltje F. zelf maakte het waarschijnlijk niets uit, zij was allang blij dat ze alsnog werd uitgeschreven uit het register en haar leven zonder medische controles kon voortzetten. Chatrina Stakenburg probeerde ook uit alle macht haar gelijk te krijgen en schreef zelfs de koning aan. Maar haar lukte het helaas niet om iets gedaan te krijgen.

De drie vrouwen komen zeer verschillend uit de bronnen naar voren. Pauline Tardy mag haar rechtszaak dan wel gewonnen hebben, ze bleef een oude arme vrouw en haar leven zal niet meer ingrijpend veranderen – behalve dan dat ze niet meer op controle hoefde. Neeltje F. was verloofd en bovendien werkvrouw en wilde graag uit haar oude leven stappen. Ze werd door Mounier als een atypische prostituee omschreven, vanwege de manier waarop zij haar verhaal aan hem vertelde. Dit was waarschijnlijk ook de reden waarom hij haar wilde helpen, want dit was het type vrouw dat nog te redden viel. Chatrina Stakenburg ten slotte, had verkering en schreef in termen van goed en kwaad over haar oude leven en haar beoogde toekomst. Ze wilde haar jeugd niet langer meer verwaarlozen en tot een fatsoenlijk leven overgaan.

Kunnen we uit de voorgaande bronnen iets van een *looping effect* terugvinden? Het is opvallend dat Chatrina Stakenburg in dezelfde soort bewoordingen over haar leven spreekt als de voor- en tegenstanders van de reglementering. Je zou hier in kunnen zien dat het bestaande publieke discours over de prostituee en de ‘normale’ vrouw ook haar beïnvloed heeft in hoe ze zichzelf ziet. Dit zou dan betekenen dat ze zich de beschikbare gegevens over de publieke vrouw heeft toegeëigend en in haar zelfbeeld geïnternaliseerd. Of ze daarna ook haar gedrag hier op heeft aangepast, kunnen we helaas hier niet uit opmaken.

Conclusie

Volgend jaar is het tweehonderd jaar geleden dat in Nederland de prostitutie werd gelegaliseerd en honderd jaar geleden dat zij weer werd verboden. Sinds tien jaar is het bordeelverbod uit 1911 weer teruggedraaid, maar dat neemt niet weg dat er nog steeds gediscussieerd wordt over prostitutie en hoe de overheid haar moet aanpakken. Zo was er 23 juni van dit jaar in Utrecht een debatavond met de titel: 'Rechten of regulering? De verschuivende positie van prostitutie in Nederland'. De avond ging over de nieuwe wet die bij de Tweede Kamer ter goedkeuring ligt. Deze wet verplicht sekswerkers een geregistreerde pas te hebben - de zogenaamde 'peespas' - om de legale van de illegale werknemers uit de branche te kunnen onderscheiden en de mensenhandel tegen te gaan.⁹³

Dit soort discussies vond in bijna dezelfde vorm ook plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hierbij botsten verschillende denkbeelden van voor- en tegenstanders van de reglementering met elkaar en werd er een nieuwe identiteit van de prostituee geconstrueerd. In voorgaande eeuwen werd de publieke vrouw gezien als een zondares die gered of als een misdadigster die hard gestraft moest worden. Maar vanaf 1811 was de prostitutie niet meer strafbaar en daarom was er een nieuw beeld van haar ontstaan, dat op zijn beurt weer veranderde.

De eerste groep die in de negentiende eeuw de identiteit van de publieke vrouw construeerde waren de hygiënisten. Zij waren op zoek naar oplossingen voor problemen die ze signaleerden binnen de samenleving. Deze problemen hadden te maken met de volksgezondheid en ze probeerden deze op te lossen door de openbare hygiëne te verbeteren. De prostitutiekwestie bezagen zij daarom alleen vanuit het oogpunt van de syfilisepidemie. Ze wilden de ziekte zo veel mogelijk uitbannen en trachtten haar daarom bij de bron aan te pakken. Deze bron was volgens hen de prostituee.

Vanwege grote syfilisuitbraken betoogden hygiënisten en in hun kielzog de overheid, dat de prostitutie streng gereguleerd diende te worden. Prostitutie zagen zij namelijk als een noodzakelijk kwaad, omdat de man zijn seksuele lusten niet kon en mocht bedwingen. Bovendien was het voor de man steeds moeilijker om vroeg te trouwen, omdat hij zijn financiële zaken eerst rond moest hebben. Prostitutie was de oplossing voor dit probleem. Maar steeds meer publieke vrouwen, hun klanten en de familie van die klanten kregen syfilis. Vanaf 1850 mochten gemeentes daarom zelf beslissen of zij een reglementering instelden om de syfilis tegen te gaan. De hygiënisten en de liberalen die actief waren binnen de overheid waren bang voor de clandestiene prostitutie, die ze

⁹³ Ingmar Vriesema, 'Debat van de week', *NRC Handelsblad* 26-06-2010.

zoveel mogelijk wilden uitbannen. De clandestiene prostitutie kon namelijk niet worden gecontroleerd en zij zagen dit soort publieke vrouwen als onzichtbare verleidsters die zoveel mogelijk mannen probeerden te besmetten. De gemeentes die vanaf 1850 verordeningen instelden definieerden daarin de prostituee daarom zo breed mogelijk, zodat zoveel mogelijk vrouwen gedwongen werden om zich in te schrijven en zich geregeld medisch te laten onderzoeken.

Dit functionalistische en ‘wetenschappelijke’ beeld van de prostitutie en de prostituee kwam onder druk te staan toen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw mensen zich begonnen uit te spreken tegen de reglementering. Ze argumenteerden vanuit de moraal en de zedelijkheid. Voor hen was de publieke vrouw een moreel besmette, gevallen vrouw, die gered moest worden in plaats van in haar slechte pad ondersteund, zoals de reglementering deed. Ze beschouwden haar ook als een abnormale vrouw: ze bezat namelijk geen schaamte zoals een ‘normale’ vrouw. De vrouwelijke tegenstanders zagen haar als een zuster, die verleid, willoos en passief is.

Dit is hoe de geschiedenis van de prostitutie in de negentiende in de literatuur wordt beschreven. In dit onderzoek heb ik onder andere willen bekijken hoe de abolitionisten de voorstanders aanvielen op hun beelden van de prostituee en de prostitutie. De polemiek tussen de hygiënist Fokker en de voorzitter van de NVP Pierson bood inzicht in dit proces. De bestudeerde brochures toonden hoe de abolitionisten de bestaande ideeën aanvielen op het eigen terrein van de voorstanders. Het werd daardoor een soort strijd tussen de beroepsgroepen. De dominee viel de dokter aan op zijn wetenschappelijke methode en werd toegebeten dat hij zich maar beter met de moraal van zijn gemeente kon bezighouden dan met moeilijke zaken als de statistiek. Pierson liet zich echter niet zomaar wegzetten, hield vol en had uiteindelijk het laatste woord. Verder heb ik ook laten zien dat de kwestie vanuit een juridisch oogpunt bekeken werd door juristen die bij de NVP zitten. Zij betoogden dat de reglementering in strijd met de rechtstaat was. De tegenstanders bleken vanaf het einde van de jaren tachtig succesvoller dan de voorstanders. Zij wonnen de strijd toen in steeds meer steden de reglementering werd afgeschaft en het bordeelverbod werd ingevoerd. De autoriteit van de medicus, de wetenschap en ook de overheid werd door deze aanvallen aangetast en gold niet langer meer als onoverwinnelijk.

Het subject ontbrak nagenoeg nog in de literatuur. In deze scriptie heb ik geprobeerd te bekijken wat de publieke vrouw zelf van de prostitutiekwestie vond. Er waren te weinig bronnen voor handen om echt iets steekhoudends hierover te kunnen zeggen. Ik heb wel kunnen aantonen dat naast leden van de NVP en de Vrouwenbond, ook de prostituee zich verzette tegen de starre definitie van de publieke vrouw zoals die geformuleerd was door de medici en de overheid. Vaak

met hulp van anderen, lukte het hen soms om zich te laten uitschrijven uit het politieregister. Daarnaast werd de definitie van de publieke vrouw in de verordeningen na dit soort rechtszaken veranderd, iets waar vooral leden van de NVP op uit waren.

Gold ten slotte de theorie van de *looping effect* voor de prostitutiekwestie in Nederland? Hebben we gezien dat door de nieuwe identiteit er anders met de prostituee werd omgegaan en er daardoor weer een nieuwe identiteit gevormd kon worden? Is de prostituee daarna zelf ook veranderd door deze nieuwe identiteit? Hoewel er natuurlijk nog een aantal lacunes zitten in dit onderzoek, denk ik dat er wel iets van een *looping effect* te zien is. De voorstanders van de reglementering - de hygiënisten en de overheid - maakten een begin met de constructie van de identiteit van de prostituee. Het beeld dat zij van haar hadden echter, viel niet in de smaak bij de abolitionisten. Zij redeneerden niet vanuit de wetenschap of de volksgezondheid, maar vanuit de moraal. Via allerlei wegen vielen zij in de tweede helft van de negentiende eeuw het bestaande beeld van de voorstanders aan. Beetje bij beetje brokkelde het oude beeld van de publieke vrouw als ziektebron en de prostitutie als noodzakelijk kwaad af totdat de gemeentewet uit 1850 werd teruggedraaid en de zedelijkheidswetgeving in 1911 werd ingevoerd. Het belangrijkste uit deze wetgeving was het algehele bordeelverbod, waardoor prostitutie weer werd verboden.

Een belangrijk aspect van de *looping effect* is dat de individuen over wie gesproken wordt, anders over zichzelf zullen gaan denken en hun gedrag daarop zullen aanpassen. Om dus te kijken of er sprake was van een *looping effect*, hadden er meer bronnen over de prostituees moeten worden onderzocht, om de invloed van het publieke discours dat ontstond te kunnen zien. Ik wilde echter daarnaast kijken of de prostituee beïnvloed was door het maatschappelijke debat. Ook hiervoor waren er te weinig bronnen om een sluitend antwoord te kunnen geven. Uit de brief van de publieke vrouw Chatrina Stakenburg aan Koning Willem III viel echter wel op dat zij zichzelf met dezelfde moreel gekleurde termen beschreef als de tegenstanders van de reglementering. Dat zou betekenen dat zij door het publieke discours beïnvloed was. Het zou natuurlijk heel goed kunnen dat dit komt omdat ze misschien met haar brief geholpen werd door iemand van de NVP.

Het beeld van de prostituee veranderde dus in de negentiende eeuw van een noodzakelijk kwaad zoals een vuilnisbelt of een rotte appel in een gevallen vrouw en een verleide zuster. In de zedelijkheidswetgeving van 1911 kwam er geen definitie meer voor van de publieke vrouw. Wat vanaf dan strafbaar werd gesteld was het 'van het opzettelijk teweegbrengen of bevorderen van ontucht door anderen met derden een beroep of een gewoonte maakt'⁹⁴. Het was dus niet meer de

⁹⁴ NRC Handelsblad, 15-10-1999.

publieke vrouw, maar degene die gebruik van haar maakte, die kon worden gestraft.

Bibliografie

Archiefbronnen

Niet gedrukte bronnen:

- Nationaal Archief, archief ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Binnenlands bestuur, 1879-1950, inventaris. 2.04.57, rubriek 1.764, inventaris nummer 2430, exhibit nummer 5137/1890.

Gedrukte bronnen:

- 'Eenzijdigheid en gezond verstand', *Het Nieuws van den dag*, 21-07-1879.
- *Verslag der Staats-Commissie benoemd bij koninklijk besluit van 3 mei 1852 (staatsblad n. 99) tot het doen van onderzoek naar en het uitbrengen van verslag over een aan de tegenwoordige staatsinrigting en wetgeving meest passend stelsel van politiewet, uitgebragt op den 18den september 1852* (Den Haag 1853).
- *NRC Handelsblad*, 15-10-1999.

Literatuur

- Beauvoir, S. de, *Le deuxième sexe* (Parijs 1949).
- Bossenbroek, M. en J. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Butler, J., *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity* (New York 1990).
- Fokker, A.P., *De prostitutie-kwestie* (Haarlem 1879).
- Fokker, A.P., *Open brief aan Ds. H. Pierson in antwoord op zijn geschrift voor eenige dagen in zake prostitutie-kwestie verschene, tevens laatste woord* (Haarlem 1879).
- Foucault, M., *The archaeology of knowledge* (London 1972).
- Foucault, M., *The history of sexuality: 1. The will to knowledge* (London 1998).
- Foucault, M., 'Two lectures', in C. Gordon (ed.), *Power/knowledge* (Brighton 1980).
- Furnée, J. H., 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', *Tijdschrift voor de sociale geschiedenis* (2001) 1-32.
- Furnée, J. H., 'Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet. Consumptie en stedelijke

- ruimte in Den Haag, 1850-1890', in: B. Henkes e.a. red., *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de lange negentiende eeuw. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 2002) 28-56.
- Gilman, Sander, 'Black bodies, white bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in late nineteenth-century art, medicine and literature', *Critical Inquiry*, 12 (1985) 1, 204-242
 - Green, A., *Theory and history* (New York 2008).
 - Hacking, I., 'The looping effects of human kinds' in D. Sperber et al., *Causal cognition* (Oxford 1995) 351-383.
 - Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890* (Groningen 1991).
 - Kam, B.J., *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op de handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Zwolle 1983).
 - Kompagnie, J., *Overheid en onzedelijkheid. De bemoeienis van de Nederlandse centrale overheid met de prostitutie in lokaal, nationaal en internationaal perspectief (1811-1911)* (doctoraalscriptie Vaderlandse Geschiedenis, Leiden 1994).
 - Pol, L. van de, *De burger en de hoer. Prostitutie in Amsterdam* (Amsterdam 2003)
 - Godefroi, M.J., *Getuigen en redden. Open brief aan den weleerwaarden heer H. Pierson te Zetten* (Den Bosch 1880).
 - Gunn, S., *History and cultural theory* (Harlow 2006).
 - Mills, S., *Michel Foucault* (New York 2003).
 - Mounier, G.F.D., *Het beginsel van politietoezicht op de prostitutie getoetst aan moraal, recht en hygiëne. Beschouwingen naar aanleiding van het strafproces in de zaak van Neeltje F. voor den hoogen raad der Nederlanden bevattende een groot aantal officieele stukken* (Den Haag 1885).
 - Pierson, H., *De moraal in de geneeskunde, antwoord aan den WelEd. Zeer Gel, Heer M.J. Godefroi te 's Hertogenbosch* (Den Haag 1880).
 - Pierson, H., *Een onderzoek naar de Prostitutie-kwestie. Repliek, Betoog en voorstel* ('s Gravenhage 1879).
 - Pierson, H., *Prostitutie van de Wetenschap. Antwoord aan Dr. A.P. Fokker, hoogleraar in de hygiëne op diens brochure: "De prostitutie-kwestie"* (Den Haag 1879).
 - Salih, S., *Judith Butler* (New York 2003).

- Savornin Lohman, W.H. de, *De verhouding van den staat tot de prostitutie* (Groningen 1881).
- Vickery, A., 'Golden age to specific spheres? A review of the categories and chronology of English Women's history', *The historical journal* 36 (1993) 383-414.
- Vries, P. de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).
- Vriesema, I. 'Debat van de week', *NRC Handelsblad* 26-06-2010.
- Webster, F., 'The politics of sex and gender: Benhabib and Butler debate subjectivity', *Hypatia* 15 (2000) 1-22.